

לעניין תפילתם של עולי רגל על שערי ירושלים

עזרא פליישר

א

מנהגם של יהודים עולי רגל בימי-הביניים להקיף את שערי ירושלים ולומר עליהם אמירות קבועות נודע ברכים בזכות חיבור קטן מן הגניזה (כתב-יד קימברג', אוסף טיילור שכטר K 27/2), הנקרא 'צלואת אלאבואב פי אלקדס', כלומר: 'תפילות השערים בירושלים', שיעקב מאן הסב אליו את תשומת הלב בפרסום חלקי שלו.¹ הידיעה עוררה עניין בשעתה לא רק משום עצמה, אלא גם משום שהיא העלתה על שולחנם של חוקרים רשימה מפורטת של עשרים שערים של עיר הקודש, ובתוכה שמות שערים שלא נודעו מעולם, או שנודעו רק באקראי, ממקורות אחרים. עמל רב השקיעו חוקרים שונים בניסיון לזהות את השערים הללו ולקבוע את מקבילותיהם בין השמות הנזכרים בתעודות אחרות, יהודיות ולא יהודיות.² ברשימה זו נסתייעו החוקרים גם בבואם לקבוע את מקומה המדויק של שכונת היהודים בירושלים בתקופה המוסלמית הראשונה, נושא נכבד וסבוך, השנוי זה שנים במחלוקת.³ תרומתה של הרשימה לסוגיה הזאת נתמצתה בעובדה שהיא הזכירה בראש השערים את 'שער הכהן', אשר, לפי עדויות קדומות,

1 ראה על כך J. Mann, *Texts and Studies*, I, Cincinnati 1931, p. 459 ff. מאן פרסם רק רשימה של שערים המובאת במקור הזה. לימים פורסם נוסח של הממצא עלידי ל"ג גולדפלד, 'נוסח תפילה של הבא בשערי ירושלים', הארץ, ה' בסיון תשל"ב (18.5.1972). על תוכן כתב-היד הזה ראה להלן.

2 ראה לעניין זה ספר הישוב, ב, ירושלים תש"ד, לפי המפתח. וראה עור י' ברסלבי (ברסלבסקי), 'מדרין ירושלים מן הגניזה הקאהירית', ארץ ישראל, ז (ספר ל"א מאיר), ירושלים תשכ"ד, עמ' 69 ואילך, ובספרות המובאת שם.

3 ראה בנושא זה: י' פראור, 'גלגולי השכונה היהודית בירושלים בתקופה הערבית', ציון, יב (תש"ז), עמ' 136 ואילך; מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 519 ואילך (להלן: גיל, א), וראה שם ספרות עשירה בהערות 839-840. ראה גם הנ"ל, 'שכונות היהודים בירושלים בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (638-1099 לספירה)', שלם, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 19 ואילך, ובעיקר עמ' 23 ואילך; הנ"ל, 'הישוב היהודי', בתוך: י' פראור (עורך), ירושלים, התקופה המוסלמית הקדומה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 133 ואילך, ובמובא שם בהערות.

שכונת היהודים היתה סמוכה אליו.⁴ אבל מיקומו המדויק של השער לא נלמד בוודאות מן הכתוב, ובעיית מקומה של שכונת היהודים בעיר נותרה עומדת בעינה. מכל מקום החיבור על 'תפילת השערים' נשאר על מפת המחקר עד ימינו ממש; לא כמין מפתח לפתיחתם של שערים נעולים, אלא כמין שער נעול בפני עצמו.⁵ העדר התואם בין מה שבא בו לבין מה שנמצא מתועד במקורות האחרים צוין שוב ושוב בפליאה מוצדקת. הנושא זכה גם לתשומת לבו של פרופ' משה גיל; אף הוא, ככל קודמיו, תמה על הממצא ועמל על פשרו.⁶ המאמר הזה, המוגש לו ברגשי ידידות והוקרה עמוקים, בא להוסיף על הידוע בסוגיה הזאת כמה פרטים מן הגניזה; ריבויים ואופיים החד-משמעי (עד כמה שממצאים קדומים יכולים להיות כאלה) מאירים את המנהג באור חדש ומסבירים כמה מסתומותיו. הם גם שבים ומחזקים את הכלל שכל חוקר גניזה ראוי שישנן לעצמו בלי הרף, והוא, שכל דבר הנלמד מתעודה אחת דבר של ספק הוא. ואין ספק מן הסוג הזה נעשה ודאי אלא מכוח הצטברותן של עדויות נוספות, שעל חשיפתן וליקוטן יש לטרוח בלי הרף.

ב

כתב-יד ט"ש K27/2 שמאן טיפל בו, כאמור, כלאחר יד, נשאר עד עצם היום הזה כמעט עד יחיד למנהג שאנו מדברים בו. אבל אין מי שהעלה על הדעת שהממצא מתעד מנהג יוצא דופן או אירוע חד פעמי. לפני שנים מעטות ציין א' ריינר כתב-יד נוסף מן הגניזה (כתב-יד אוקספורד f. 100, דפים 35–36), שעדותו עולה בקנה אחד עם עדות כתב-יד קימברג,⁷ אלא שהמובא בכתב-יד זה מועט מאוד, ואף המועט הזה טרם פורסם. ממצא נוסף הנוגע לעניין הזה, והוא מקיף יותר מקודמו, פורסם לפני שנים לא רבות מעזבונו של מ' מרגליות.⁸ כתב-יד זה, השמור כעת בניו-יורק (אוסף אדלר 2893 דף 2 ע"ב ואילך), חשוב במיוחד לא רק מפני היקפו ותוכנו, אלא גם מפני 'ייחוסו':

- 4 לעניין זה ראה גיל, א, עמ' 522 ואילך, ובספרות הרשומה שם.
- 5 לאחרונה נפתח שוב הוויכוח בשאלת מיקומו של שער הכהן, מכוח חומר חדש שהעלה מנחם הירשמן במאמרו 'שער הכהן ועלייתו לרגל של אליהו בן מנחם', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 217 ואילך, וראה שם, עמ' 226 ואילך. וראה על כך תגובותיהם של א' גרוסמן, 'העלייה לרגל של ר' אליהו בן מנחם', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 273 ואילך; א' ריינר, 'לשאלת שער הכהן ומקומו', שם, עמ' 219 ואילך. וראה גם מ' גיל, 'ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, מילואים, הערות, תיקונים', תעודה, ז (תשנ"א), עמ' 296 ואילך.
- 6 ראה במחקריו שצוינו בהערות הקודמות. וראה שרטוט משוער של שערי הר הבית במאמרו הנ"ל (הערה 3) שלם, ב, עמ' 26 ואילך, ושם גם טבלה סינופטית של שמות שערי הר הבית (ראה גם גיל, א, עמ' 525–526). וראה שרטוט אחר במאמרו הנ"ל של ריינר, תרביץ, נו, עמ' 290. העדר התואם בין המסורות הנוגעות לעניין זה בולט בטבלאות הללו באופן חריף ביותר. ראה עוד להלן, סעיף ו.
- 7 ראה א' ריינר במאמרו הנזכר בהערה הקודמת, תרביץ, נו, עמ' 283, הערה 15.
- 8 ראה: מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' קלט ואילך.

הוא חלק מסידור ארץ-ישראלי קדום, שעיקרו הגיע לידינו בכתב-יד אוקספורד 2700, והוא מן העדויות המקיפות והאותנטיות ביותר של מנהג ארץ-ישראל.⁹ מרגליות ליקט מאוספי גניזה שונים כמה וכמה דפים שהשתייכו מעיקרם לסידור הזה ונשרו ממנו; הם נדפסו, כאמור, מעזבונו, ויש בהם תוספת חשובה למה שכבר נודע לנו מגוף הספר, כנזכר. למנהג שאנו דנים בו פורש כתב-היד הזה יריעה רחבה ומרגשת; וכך כתוב בו:

אם תזכה ותעלה לירושלים, כשתביט מן הצופים, אם תהיה רכוב חמור תרד, ואם יהיה ברגליך מנעל חלוץ אתו, וקרע בגדיך ואמור: ערי קדשך היו (חרבה) [מדבר] ציון מדבר הייתה, ירושלים שממה; בית קדשינו ותפארתנו אשר היללך אבותינו ה[יה] {לש[רפת]} אש וכל מח[מדינו] היה לחרבה; העל אלה תתאפק יי תחשה ותענינו עד מאד (ישעיהו סד, ט-יא). ותכנס אבל וחפוי ראש. כשתגיע למדינה הוסיף וקרע על המקדש ועל עם יי ועל בית ישראל ואמור: רוממו יי אלהינו והשת[תחור] {להדום רגליו וג' (תהילים צט, ה); רוממו יי אל[הינו] והשת [חור] להר קדשו וג' (שם שם, ט); בואו נשתחוה ונכרעה וג' (שם צה, ו); ויתאו המלך יפוך (שם מה, יב); אשתחוה אל היכל קדשך ואודה את שמך וג' (שם קלח, ב); מודים אנחנו לך אתה הוא יי אל[הינו] שהחייטנו וסייעתנו וזיכיתנו וקירבתנו לבוא לביתך שבחרתה מכל משכנות יעקב שעניך ולבך בו בחרבנו ובבנינו; כמה שראינו בחרבנו נזכה לראות בבנינו ותן לנו חלק טוב עם כינוס גליות ישראל ועם עולי רגלים ועם עולי זבחים ומביאי ביכורים להר זה קנתה ימינך מקדש יי כו[ננו] י[דיך] מכון לשבתך ומכוון נגד כסא כבודך [שבשמים] החקוק על כפך ומיוסד נגד עיניך ובנוי ל[פניך], כן יהי רצון מלפניך יי אלהינו ונאלהי אבותינו שיגן[לו] רחמך על הריסותיו ויהמו מעיך על [שיפוך אבניו] ותנעורנו מעפרו ותטהרנו מטומאותיו ותגדרנו מפרצותיו ותקוממנו מהריסותיו ותחזירנו למקומו ולכבודו ולקדושתו ולבנינו ותשכון בתוכו כימי קדם כאמור והביאותים אל הר קדשי ושימחתים בבית תפיל[ת]י וג' (ישעיהו נו, ז) ותנחם לב אביליו ותפיג יגונם ונשמח בו שמחת עולם ככ[תוב] ופדויי יי ישובו ובאו ציון ברנה ושמחת עולם {על ראשם ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ואנחה} (ישעיהו לה, י).

אחרי זה מועתקת ברכת 'נחם' ('רחם') של תשעה באב, על פי נוסחה בירושלמי,¹⁰

9 על כתב-יד זה, המכיל כעת לא פחות מ-82 דפים, והוא מן הטומוסים המקיפים ביותר שעלו מן הגניזה, ראה בספרי תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 26 ואילך, וראה שם, על-פי מפתח כתב-היד. על קדמות כתב-היד ראה שם, הערה 30. למרות דעתו של ג' וידר, השפעות אסלאמיות על הפולחן היהודי, אוקספורד תש"ז, עמ' 29 וכן עמ' 56 ואילך, אי אפשר, לדעתי, לאחר את כתב-היד מעבר לסוף המאה הי"א. וכן שיער גם ש"ד גייטין;

ראה: S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, III, Berkeley 1978, p. 480, n. 154.

10 ראה מרגליות (לעיל, הערה 8), עמ' קמ. וראה ירוש' ברכות ג, ד [ח ע"א]. הנוסחים חופפים כמעט מלה במלה. נוסח הפיסקה הושלם על פי כתב-היד.

ובסופה חתימת הברכה ('מנחם לב אבילי עמו ובנה ירושלים אמן').¹¹ עם סיום הברכה כתוב בכתב-היד כך:

וחזור וסובב כל השערים וכל הפינות
סובו ציון והקיפוה ספרו מגדליה (תהילים מת, יג).

המנהג המתואר כאן שווה למנהג המשתקף מקונטרס 'תפילות השערים', אלא שאין כאן אמירות מיוחדות על כל שער. סיבוב השערים החל, לפי המובא בתעודה הזאת, מן 'הצופים', כלומר מנקודת תצפית שמחוץ לעיר. מן המקום הזה מביט עולה הרגל על ירושלים וקורע עליה את בגדיו. אחר כך הוא נכנס 'למדינה', מוסיף על הקריעה ו'מתפלל'. אחר-כך הוא מסובב 'כל השערים וכל הפינות', כמו שנאמר במקרא החותם את הפסקה: 'סובו ציון והקיפוה ספרו מגדליה'.
עד כאן כל מה שנודע לנו בסוגיה הזאת עד עכשיו.

ג

אבל המנהג מתועד בגניזה בשפע יחסי של כתבי-יד נוספים שנקבצו בינתיים על יד. וקודם שניתן בהם עין נביא כאן את רשימתם. נתחיל בתעודות שכבר צוינו ונמשיך אחר-כך בחדשות.

1. כתב-יד קימברג' ט"ש K 27/2, שנחשף על-ידי מאן והוזכר במחקר לעתים קרובות. שני דפים לא רצופים (להלן: מקור א).
2. כתב-יד אדלר 2893 דף 2 ע"ב ואילך, שתואר זה עתה (להלן: מקור ב).
3. כתב-יד אוכספורד f. 100, דפים 35–36, שנזכר לעיל; שני דפים קטנים, לא רצופים, קרועים ונקובים פה ושם וכתובים באותיות גדולות (להלן: ג).
4. כתב-יד קימברג' ט"ש ס"ח 265.13, מן המקורות החשובים לעניין העומד לפנינו. כתב-היד הזה הוא של שני דפים רצופים; דף 1 ע"א שלו הושאר ריק, וכוון לשמש שער. בראש ע"ב של דף זה כתוב: 'צלוה אלאבואב אלקדס' (ותרגומו: תפילת שערי ירושלים). המקור מכיל את כל הטקס, כמעט עד סופו, אלא שהוא כתוב ברישול גדול וחלקים חשובים ממנו מחוקים. דף 2 ע"ב שלו כתוב בפזז דעת, ומישהו אף הוסיף שם בין השיטין שורות של אותיות מקריות לניסיון הקולמוס. גם בעמוד השער של הממצא באות שורות כאלו. המעתיק הגיע בסוף דף 2 ע"ב סמוך לקצה מבוקשו, אבל המשיך, להשלמת העניין, בגליון הדף (בכתיבה שכמעט אינה ניתנת לפענוח) וחזר והוסיף כמה מלים בעמוד השער. אף-על-פי-כן לא סיים את מלאכתו משלם (להלן: ד).

11 על נוסחי החתימה של הברכה הזאת ראה: י' היינמן, התפלה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 48 ואילך.

5. כתב־יד ט"ש H 10/278. דף אחד, והוא כנראה חלק מסידור ארץ־ישראלי קדום המשקף את מנהג ארץ־ישראל בנקיונו. על דפים רבים מן הסידור הזה שנתגלגלו לגניזה ייחדתי את הדיבור במקום אחר¹² (להלן: ה).
 6. כתב־יד קימברג, ט"ש H 11/72. שני דפים קטנים (להלן: ו).
 7. כתב־יד קימברג, ט"ש ס"ח 315.277–276; שני דפים רצופים שמוספרו בסדר הפוך. על הדף הראשון (315.277) נשאר תלוי שריד של דף לא רצוף, ועליו מלים ספורות השייכות גם הן להקשר הזה (להלן: ז).
 8. כתב־יד קימברג, ט"ש ס"ח 154.146; דף אחד, שמחלקו הפנימי נתלש כמין חצי עיגול, צר בשני קצותיו ורחב באמצעו (להלן: ח).
 9. כתב־יד קימברג, ט"ש ס"ח 195.23; דף אחד, שחלקו התחתון, למן אמצעו בערך, נקרע (להלן: ט).
 10. כתב־יד קימברג, ט"ש ס"ח 208.73. כתב־יד זה הוא החשוב מבין כתב־ידי השייכים להקשר שלנו. הוא קדום במיוחד וכתוב על קלף. כעת הוא מכיל דף ושריד של דף המחברים יחד אבל אינם רצופים, ודף נוסף שהוא המשך ישר של השריד מן החטיבה הראשונה. כתב־יד ניזוק קשה: שני הדפים האחרונים קרועים ומנוקבים והדף האחרון גם מחוק ברובו. הדף הראשון, השלם יחסית, קריא למדי בעמודו הראשון אבל מחוק מאוד בצדו השני (להלן: י).
- מכוח כתב־יד האלה נגאלה 'תפילת השערים' מבדידותה. הממצאים נתגלו במקרה בלבד; אין ספק שעיונים נוספים בגניזה, ככל שיעמיקו יותר, יעלו תעודות נוספות הנוגעות לעניין הזה. המנהג היה נפוץ בלא ספק בקהילות ישראל שלפני הכיבוש הצלבני, ובוודאי חודש בתקופה המוסלמית השנייה. התעודות מסייעות בידינו לשחזר את המנהג כמעט לכל פרטיו, וגם אם יש בתמונה המשתחזרת עוד קצת נקודות חסרות, אין אנו רחוקים מלהבין את הסוגיה לאשורה.

ד

כאמור, בראש תפילות השערים של מקור א העמיד המעתיק מעין 'תוכן עניינים': רשימה ובה ציון של עשרים שערים שהקונטרס עצמו נדרש להם בהמשך. רשימה זו חשובה מבחינות רבות, ולא לחינם בחר מאן בשעתו דווקא בה להוציאה לאור. שמות השערים הנקובים ברשימה סייעו בידינו לזהות את המקורות המקבילים המדברים בנושא שאנו עומדים בו: בכל התעודות שעלו לפנינו עד כה נזכרים השערים הללו, והם בלבד. נפתח אפוא את עיונו בניתוח הרשימה הזאת. לשון מקור א בנקודה הזאת כך היא:

¹² ראה בספרי הנ"ל בהערה 9, עמ' 187, הערה 141. וראה על המקור הזה כעת: ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ־ישראליים מן הגניזה', קובץ על יד, יג (תשנ"ו), עמ' 93 ואילך. וראה שם, עמ' 95, הערה 12.

צלואת אלאבואב פי אלקדס
 באב אל כהן אבואב אלכמסה
 אבואב אל סתה אבואב אלרחמה
 באב חנה באב יצחק
 באב אלבק¹³ באב יהודה¹⁴
 באב דויד באב שלמה
 פדאלך עשרין באב

כלומר: תפילות השערים בירושלים: שער הכהן; שערי החמישה; שערי השישה; שערי הרחמים; שער חנה; שער יצחק; שער הבקר; שער יהודה; שער דויד; שער שלמה; ובסך הכל הם עשרים שער. ענינו הרואות שעשרים אינם אלא עשרה: בעל הקונטרס מנה במספר השערים חמישה שערים שהם אחד ('אבואב אלכמסה') ושישה שערים שהם אחד ('אבואב אלסתה') ו(שני) שערים שהם אחד ('אבואב אלרחמה')¹⁵; רק השערים האחרים הם שערים בפני עצמם. אין בידינו לקבוע לפי איזה עיקרון סודרה הרשימה, אבל הנקל להניח שהדברים מובאים לפי סדר טופוגרפי, וסביר שכן גם הובא החומר בפנים הקונטרס לשימוש של עולה הרגל.¹⁶ אלא שהנחה זו אינה מחויבת המציאות: היא לא נראתה כך גם בעיני חוקרים שונים, שהניחו שסיבוב השערים יכול היה, בעיקרון, להתחיל בכל מקום, ואם כן, גם אם סדר הסיבוב נתחייב מן המצב בשטח, תחילתו היתה נתונה לשיקול דעתו של העולה. גם כיוון תנועתו היה פתוח, לדעת חלק מן החוקרים. ההנחה שהמחבר סידר את השערים לא על-פי סדרם בשטח אלא לפי איזה סדר אחר לא עלתה, בצדק, על הדעת.

אחרי רשימת השערים העתיק בעל מקור א פיוט שקרא לו 'שבח' ותחילתו 'אנעים זמירות לאדיר ונורא'. תפקידו בהקשר שאנו עומדים בו לא נתברר, ואין הוא מופיע אף באחד משאר המקורות המביאים את תחילת הסיבוב. הפיוט גם אינו בלתי ידוע: הוא מודפס במחזור ארם צובא המפורסם, והוא משמש שם פתיחה לפסוקי דזמרה

13 אצל מאן, שם (הערה 1), הועתק בטעות 'באב אלכנה'.

14 הסופר כתב תחילה: 'באב אל יהודה', אבל סימן את המילית 'אל' למחיקה.

15 'שערי החמישה' ו'שערי השישה' הם בוודאי שער אחד בעל חמישה או שישה פתחי כניסה. כך שיער כבר, בצדק, פראוור, במאמרו הנזכר לעיל בהערה 3, ציון, יב, עמ' 140, הערה 25. לפי חשבון בעל הרשימה 'שערי הרחמים' בהכרח שניים הם. וכך הוא, כידוע, גם במציאות. במקורות קדומים מצוין השער הזה לעתים ביחיד (באב), לעתים בריבוי זוגי (באבין), ולעתים בריבוי רגיל, כמו אצלנו.

16 הואיל ושני הדפים של כתב-היד אינם רצופים, אין לנו ביטחון בעניין זה אלא החל משער יצחק, שהתפילות שנאמרו עליו פותחות את הדף השני. ראה לעניין זה הטבלה שבהמשך הסעיף. משער יצחק ואילך — הנאמר בכתב-היד אכן חופף את סדר השערים שברשימה. אין ספק שכל כתב-היד שאנו דנים בהם נועדו לשמש את עולי הרגלים בקיום מנהג סיבוב השערים, ומובן מזה שכולם הועתקו לפי סדרם הטופוגרפי של השערים.

בשחרית של שבת, כ'שבח' פעיל, בעל תפקיד ליטורגי מוגדר.¹⁷ כפי שכבר הוכח, מחזור חלב הוא הסתעפות מאוחרת של מנהג ארץ-ישראל הקדום, והפיוט מופיע בו בהקשר שגם הוא שריר ממנהג ארץ-ישראלי מובהק.¹⁸ הופעתו בקונטרס השערים מזיקה את החיבור למסורות ארץ-ישראליות מובהקות. אבל אפשר שבהעתקה שלפנינו אין לשיר קשר אמיתי אל טקס סיבוב השערים, ולא הועתק אלא כדי שלא יצא הנייר חלק.¹⁹ ענייני השערים גופא נידונים בכתב-היד רק אחר-כך, החל בעמוד ב של הדף הזה. כאן באה כותרת חדשה המעידה שבמקום הזה בלבד ראשיתו של גוף החיבור: 'בשם יי אלהי ישראל'. למרבה הצער הקונטרס לא נשתמר בשלמותו: מבין שני דפיו ששרדו נשר כנראה גליון של שני דפים נוספים, שלא נתגלה עד כה. גם שאר המקורות לקויים ברובם, ואין לנו אלא לשחזר את תחנות סיבוב השערים לפי הרשימה שבראש מקור א, על-פי כל הממצאים שבידינו. ואלו התחנות המתועדות, לפי מקורותיהן:

תחנה ראשונה: מעמד הפתיחה

ממקור ב אנו יודעים שסיבוב השערים לא התחיל בשער הראשון; הוא התחיל קודם לכן, הרחק מן העיר וחומותיה, על 'הצופים', מקום שממנו נראו מרחוק עיר הקודש ומקום המקדש.²⁰ במקום הזה קרע הצליין קריעה ואמר פסוקי קינה שביטאו את כאבו על מראה עיניו. השלב הזה מתואר גם במקור א, בלשון זה:

אדא ראית אלקדס ען בעד תקול (כשתראה את ירושלים מרחוק תאמר): ערי קדשך היו מדבר ציון מדבר היתה ירושלם שממה; בית קדשנו ותפארתנו אשר הללך אבותינו היה לשריפת אש וכל מחמדינו היה לחרבה (ישעיהו סד, ט-י) ותסגד ותקול אכר דלך (ותשתחוה ותאמר אחר כך) חטאנו עם אבותינו העוינו הרשענו.

צורר הפסוקים זהה למובא במקור ב, אלא שהפסוק השלישי, 'העל אלה תתאפק יי' וכו' חסר כאן. כנגד זה ההשתחויה והווידי הקצר חסרים במקור ב. מפורט מזה תיאור המעמד במקור ד, שהוא מן המקורות המקיפים ביותר שיש

17 ראה לעניין זה בספרי הנ"ל (הערה 9), עמ' 255. הפיוט נדפס שם על-פי מקור זה. ה'שבח' הוא סוג פייטני מאוחר יחסית, שבא לקשט את הברכות ואת המזמורים של פסוקי הזמרה בתפילת השבתות והחגים. ראה על כך בספרי הנזכר, עמ' 250 ואילך.

18 ראה לזה בספרי הנזכר (הערה 9), עמ' 208, ובמפתח. על הזיקה של מנהג ארם צובא למנהגי ארץ-ישראל הקדומים העמיד לפני מאן, בספרו הנ"ל (ראה הערה 1), עמ' 490, הערה 21. על ההקשר הארץ-ישראלי שבו מופיע ה'שבח' בסידור חלב ראה בספרי, עמ' 255 ואילך.

19 הפיוט מכסה את עמוד השער בשלמותו, והמעתיק הקפיד שלא להעביר אותו לע"ב: את טוריו האחרונים רשם בגליונות, מסביב לכתוב.

20 לשון המקור מושפעת מן הנאמר במסכת שמחות ט, יט (מהד' היגער, עמ' 176): 'הרואה את ירושלים מן הצופים חייב לקרוע. נכנס לתוכה הרי זה מוסיף על הקרע'. 'הצופים' כאן אינו בהכרח הר הצופים, אלא מצפה כלשהו, שהעיר נראית ממנו.

בידינו לתיאור המנהג. הקונטרס פותח גם כאן בכותרת 'בשם יי אלהי ישראל'. לאחריה כתובה כותרת משנה זו: 'צלוח אלאבואב אלקדס', כלומר: תפילת שערי ירושלים. מעמד הפתיחה מתואר כדלהלן:

אדא צעדת אלעקבה וראית אלקדס ען בועד תקול (כאשר תעלה במעלה [ההר] ותראה את ירושלים מרחוק תאמר): ערי קדשך היו מדבר וג' בית קדשנו ותפארתנו וג' [העל אלה תתאפק יי] וג' דעפתין (פעמיים) ותקול אדא ראית אל עזרה (ותאמר כשתראה את העזרה): ברוך [אתה יי אלהינו] מלך [הע]ולסן צור כל העולמים צדיק בכל הדורות האל הנאמן {הא}ר} ועושה מדבר ומקיים שכל דבריו אמת ודבר מדברך אחור לא ישׁוב} ריקם ברוך אתה יי האל הנאמן בכל דבריו, ותסגוד ותקול (ותשתחוה ותאמר): חטאנו עם אבותינו העוינו הרשענו}.

המעמד מחולק כאן לשניים: ירושלים הנצפית מרחוק נפקדת בפסוקים שכבר ראינו במקורות הקודמים. המבט למקום המקדש ('העזרה') מחייב אמירה מיוחדת;²¹ רק לאחריה בא כאן הווידוי. האמירה למראה העזרה ידועה לנו, כמובן, מברכות ההפטרה השגורות.²² במקור א מועתקת פסקה זו לשלב הבא של הסיכוב, כפי שנראה בסמוך. מכל מקום ברור מן המקור הזה שמעמד הפתיחה, על 'הצופים', הוא במעלה ההר; טקס הסיכוב התחיל מרחוק, בנקודת מצפה גבוהה שהשקיפה על ירושלים ומקום המקדש. קטע מסיום מעמד הפתיחה נותר בידינו גם במקור ג. כתב־יד זה פותח במלים האחרונות של ישעיהו לה, י ('ופדויי יי ישובון' וכו') החותם במקור ב את התפילה למראה מקום המקדש. אחר כך כתוב במקור הזה כך:

אהב יי שערי ציון מכל משכנות יעקב (תהילים פז, ב); היטיבה ברצונך את ציון תבנה חומות ירושלים (שם נא, כ); אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד (שם קב, יד); כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו (שם שם, טו) אתה יי לעולם תשב (זכרך) [כסאך] לדור ודור (איכה ה, יט); אתה יי לא תכלא רחמיך ממני חסדך ואמתך תמיד יצרוני (תהילים מ, יב); ואני ברוב חסדך [אבוא ב]יתך אשתחוה אל היכל קדשך ביראתך (שם ה, ח).

הנוסח נמשך לפי מקור זה לאורך דף נוסף (לפחות)²³ ונסתיים כך:

- 21 מובן שהמביט על ירושלים מן המקום המכוון במקור רואה גם את העזרה; על כן אין כאן קינה נפרדת על שוממות המקדש, אלא רק הבעת ביטחון בשיקומו.
- 22 נוסח הברכה קרוב מאוד אל המובא במסכת סופרים פרק יג הלכה ח (היגער, עמ' 245), אם כי יש בו שינויים קטנים לקראת סופו. המלים 'צור כל העולמים', המופיעות במסכת סופרים בכל נוסחאותיה, חסרות הן מסדר רב עמרם גאון והן מסידור רס"ג.
- 23 כתב־יד מכיל, כזכור, שני דפים לא רצופים. חתימת הברכה מופיעה בראש דף 2 ע"א. אבל מה שחסר בין שתי החטיבות (אפילו הוא גליון של שני דפים) אינו הרבה, כי הדפים קטנים ואותיות הכתב גדולות.

[...כי אתה] שומע תפלה וממלא הבקשה ברוך אתה יי סנ[ו]ל[ח חטאת ירא]יו.

ברכה זו חותמת בכתב־יד ד פסקת תפילה בתחנה הבאה.²⁴

כל המקורות שנדונו עד עכשיו דומים פחות או יותר בנוסח של פתיחת טקס הסיכוב. שונה מהם המובא לשלב הזה במקור י: הפסקה המובאת כאן מפוארת ומקיפה במיוחד, ולפי שמקור זה הוא הקדום ביותר מכל המקורות שהגיעו לידינו, יש רגליים לסברה שהמובא בו לעניין זה משקף את המנהג במקורו. אבל המקורות המאוחרים העבירו את החטיבה הזאת לסוף הטקס, ושם נביאנו גם אנחנו. ראה לזה להלן, סעיף ה.

התחנה השנייה: שער העיר

מן המצפה יורד הצליין ונכנס לירושלים דרך שער העיר. שער זה אינו נקוב בשם אלא במקור י: בכתב־יד זה באה אחרי חטיבת הפתיחה הארוכה שהוזכרה לעיל (המובאת בשאר המקורות כסיום לטקס), הכותרת הבאה: 'אל דכול מן באב אלעקבה אלמשרקי', כלומר, הכניסה משער המעלה המזרחי. אחר־כך כתובים הפסוקים האלה: 'כי ממזרח שמש ועד מבואו [גדול שמי בגוים] ובכל מקום מקטר מגש לשמי ומנחה טהורה כי גדול שמי בגוים אמר יי צבאות' (מלאכי א, יא). המקור נקטע כאן. מן הכתוב ברור שהעולה לרגל בא ממזרח לעיר, ומובן מזה שבמעמד הפתיחה הוא עומד על הר הניצב מזרחה לירושלים, מן הסתם הר הזיתים.²⁵ מיקומו של שער הכניסה, שהוא במזרח, מודגש גם בפסוק העומד בראש האמירות בתחנה הזאת לפי הנוסח הזה: 'כי ממזרח שמש' וכו'.²⁶ 'באב אלעקבה אלמשרקי' לא נרשם עדיין, עד כמה שידוע לי, בין שערי ירושלים. בשאר המקורות, כאמור, אין שם השער הזה נזכר. במקור א לשון הפסקה הנוגעת לתחנה הזאת כך היא:

ואדא וצלת אלי באב אלמדינה תקול (וכשתגיע אל שער העיר תאמר): טבעו

24 הנוסח הושלם על פי מקור זה. ראה להלן, בסמוך. שילובן של ברכות תקניות בהקשרים בלתי מחייבים הוא תופעה שגורה במנהגי ארץ־ישראל (הבבליים הקפידו שלא לומר ברכות 'לבטלה' או ברכות שאינן כתובות בתלמוד). כך צריך להסביר גם את הופעת ברכת 'רחם' (עם חתימת ברכה תקנית) במקור ב, ואת ברכת ההפטרה במקור ד, כנוכח לעיל, וראה גם להלן ('ברוך אתה אל ההודיות') בראש סעיף ז. ברכות מן הסוג הזה באות בשפע רב בכתב־יד אוקספורד 2700, שמקור ב הוא חלק ממנו; ראה למשל אצל מרגליות (לעיל, הערה 8), עמ' קלט, קודם לטקסט של מקור ב: 'ברוך' {אנתה} יי שומיע תפילת יראיו'. הברכה על סליחת העוונות לנוסחיה השונים (ראה גם להלן, בתחנה הראשונה), מצטרפת אל לשונות הווידי הבאות בטקסי הפתיחה והסיום של המנהג. יש להניח, על־פי זה, שהעלייה לרגל וסיכוב השערים נתפשו בימים ההם כסגולה למירוק עוונותיו של הצליין. הרעיון עולה, כידוע, גם ממקורות אחרים, ובתוך זה מספר הכוזרי של ריה"ל ומשירי ציון שלו. לעניין זה יוצאים גם כמה מן הפסוקים המיועדים להיאמר בתחנונות השונות.

25 על מעמדו של הר הזיתים בהקשר הזה מדבר במפורש יהודה אלחריזי; ראה: ספר תחכמוני, מהד' טופורובסקי, תל אביב תשי"ב, עמ' 430. אלחריזי ביקר בירושלים בשנת 1216.

26 עיין על כל זה להלן, סעיף ו.

בארץ שעריה אבד ושבר בריחיה מלכה ושריה בגוים אין תורה גם נביאיה לא מצאו חזון מיי (איכה ב, ט). ואומר: פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים (ישעיהו כו, ב); יהי רצון מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתראה בעני עמך בית ישראל הנפוצים בכל הארצות, ובחרבות ירושלם, ותרצה בואי אל היכלך ותסלח לעוני (ותסלח) [ותמחל] לחטאתי ותעשה בקשתי ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם צור כל העולמים צדיק בכל הדורות האל — — —

הדף נפסק כאן במקור הזה. 'ותסלח לעוני ... ותעשה בקשתי' הוביל לראשונה מן הסתם לחתימת הברכה [נ...כי אתה] שומע תפלה וממלא הבקשה ברוך אתה יי [סנ]לנח חטאת ירא'יו', שהובאה ממקור ג לתחנה הראשונה. אבל כאן אין חתימת ברכה, והתפילה נמשכת בברכת ההפטר שכתב מצאנוה במקור ד בטקס הפתיחה.

נוסח מקור ד קרוב לזה מאוד: הכותרת לפסקה זוה, ²⁷ ושני הפסוקים שלאחריה זהים. הנוסח של 'יהי רצון' שונה במקצת והוא זה: 'יהי רצון מלפניך {יי} אלהי שתראה בעני {ע}מך {ב}ת {ישראל} ותרצה בבאי אל היכלך ותענה עתירתי ותעש בקשתי ותסלח לחטאתי ותמחול לעוני ברוך {אתה} יי הרוצה תשובת עמו וסולח חטאת ירא'יו'. ברכת 'צור העולמים' הובאה במקור הזה, כזכור, לתחנה הקודמת.

במקור ג עומדת בראש הפסקה הכותרת: 'ווא[דא] וצל[אל]י באב אלמד[ינה] יקול', ²⁸ כלומר: וכשיבוא אל שער העיר יאמר. בראש האמירות עומד כאן הפסוק 'על חומותיך ירושלם הפקדתי שומרים' וכו' (ישעיהו סב, ו), ואחר כך 'טבעו בארץ שעריה' (איכה ב, ט) הנ"ל. אין עוד דברים במקור הזה לתחנה הזאת.

התחנה השלישית: באב אל כהן

סיבוב השערים עצמו התחיל רק משהגיע עולה הרגל אל השער הראשון מבין 'עשרים השערים'. כל המקורות שבידינו פותחים את הסיבוב בשער הכהן, ואין ספק שזו היתה נקודת המוצא של הטקס בהכרח. לפי מה שראינו, בא הצליין אל השער הזה מצד מזרח, אחרי היכנסו לעיר. מעמדו של השער כנקודת מוצא לסיבוב השערים מובלט במקור ד, ושם עומדת במקום הזה הכותרת דלהלן:

ואדא ארדת אן ת[דור] ²⁹ אלאבואב יכון אלכדו מן באב אלכהן ואלצלוה עליה. תקול

כלומר: ואם תרצה ל[נסוב] את השערים תהיה ההתחלה בשער הכהן ובתפילה עליו. תאמר. גם במקור ג כתוב כך: 'פאדא דכל וטאף אלאבואב, עלי באב כהן יקול', כלומר: ואם ייכנס ויקיף את השערים, על שער כהן יאמר. הפסוקים שיש לומר על השער הזה

27 אבל מלת 'וצל' אינה ברורה; אפשר שכתובה שם מלה אחרת.

28 הדף מנוקב במקום הזה והכתוב חסר. ההשלמות הן שלי, על-פי כתבי-היד המקבילים. השלמת המלה 'אלמד[ינה]' בטוחה.

29 פענוח המלה מפוקפק.

הם, לפי מקור ד: 'סובו ציון והקיפוה' (תהילים מח, יג); פסוק נוסף שאי אפשר לזהותו מפני מצבו של כתב־היד; 'הושיענו [יי אלהינו] וכו' (תהילים קו, מז); 'ברוך יי אלהי ישראל מן העולם' וג' (שם שם, מח); 'ברוך יי אלהי ישראל' וכו' (דה"א טז, לו); 'צדק לפניו יהלך' וכו' (תהילים פה, יד).³⁰ במקור ג אין אלא פסוק אחד והוא 'בין האולם ולמזבח יבנו הכהנים' (יואל ב, יז) וההמשך חסר. במקור ה חסרה התחלת הפסקה וכתב־היד מתחיל בפסוק '[חסדי יי] אזכיר' וכו' (ישעיהו סג, ז). הואיל והמשך המקור באמירות שבתחנה הבאה, סביר להניח שהפסוק חתם במקור זה את פסקת שער הכהן. אם כן אין המקורות חופפים בנוסח התפילה שעל השער הזה, אבל הואיל ושניים מהם לקויים — אי אפשר לדעת מה היה שיעור חוסר התואם ביניהם.

התחנה הרביעית: חמשת השערים

משער כהן ממשיך עולה הרגל, כפי שנאמר גם ברשימה שבראש מקור א, אל השער המחומש. השם הכולל של חמשת השערים נזכר רק במקור ד, ושם כתוב בראש הפסקה כך: 'אד תגי אלי באב אול מן אל אכמאס תקול'; כלומר: אם תבוא אל השער הראשון מן ה'מחומש' תאמר. שם השער כאן שונה מן המובא ברשימת השערים של מקור א (שם: אלכמסה), ונראה שהוא משובש כאן, אם לא שהוא מושפע משם מקביל של אחד משערי הר הבית, 'באב אלכמאס'.³¹ במקור ה נאמר בראש הפסקה: 'עלי אבואב [...]', ושם השער חסר מפני קרע בכתב־היד. לפי המקור הזה אמרו על חמשת השערים צרור פסוקים אחד, והוא זה: 'באו שערי בתודה' וכו' (תהילים ק, ד); 'מה ידידות משכנותיך יי צבאות' (שם פד, ב); 'נכספה וגם כלתה נפשי' וכו' (שם שם, ג); 'כי טוב יום בחצריך' וכו' (שם שם, יא); 'אז תחפץ זבחי צדק' וכו' (שם נא, כא); 'אך טוב וחסד ירדפוני' וכו' (שם כג, ו) ו'תודיעני ארח חיים' וכו' (שם טז, יא). אבל בשאר המקורות יש אמירות על כל שער בנפרד.

לפי מקור ד אומרים על השער הראשון מתוך חמשת השערים (הכותרת הובאה לעיל) את הפסוקים דלהלן: 'חנני אלהים כחסדך' וכו' (תהילים נא, ג); 'הרב כבסני

30 זיהוי הפסוק הזה מסופק. בכתב־היד נראית בסוף העמוד המלה 'ישם' ואחר כך, אולי: [לדרך] וג'. לפני 'ישם' ניכרת אולי אות ל' של 'יהלך'.

31 על 'באב אלכמאס', משערי הדרומיים של הר הבית, ראה במאמרו של ברסלבי הנזכר לעיל, הערה 3, ארץ ישראל, ז, עמ' 70 ואילך, וראה לזה גם גיל, א, עמ' 524, הערה 841. גם שער זה נזכר בלשון רבים: 'אבואב אלכמאס'. לדעת החוקרים נגזר שם השער מן המנהג לחלק במקום הזה 'חומש' לעדה המוסלמית משלל המלחמות. לדעת גיל, שיכש בעל הרשימה במקור א את שם השער הזה, שאליו כיוון באמת. אבל כפי שנראה להלן גם מקורות אחרים מונים במקום הזה חמישה שערים, ואם כן 'כמסה', שהיא גרסת הרשימה במקור א, נכונה היא. להלן נראה גם כן שעולי הרגל לא הקיפו את חומת הר הבית אלא את חומות העיר. יש להניח ש'אבואב אלכמסה' היה מכון, בדרום החומה, כנגד 'אבואב אלכמאס' שבחומת הר הבית. מכאן טעות המעתיק במקור ד (או השתבשות שם השער בפי העם). אבל מכאן גם ראיה למיקום השער הזה בחומה הדרומית. ראה על כך להלן, ובהערה 65.

מעוני' וכו' (שם שם, ד) ו'מי אל כמוך נושא עון' וכו' עד 'מימי קדם' (במקור: 'אלי מימי קדם') (מיכה ז, יח-כ). אמירות השער הראשון לא נשתמרו במקור אחר. על השער השני מן החמישה אמרו, לפי מקור ד (הכותרת: 'ואל באב אל תאני תקנול'): 'שמע ישראל יי אלהינו יי אחד' (דברים ו, ד); 'אתה הראית לדעת' וכו' (שם ד, לה); 'ואתחנן אל יי בעת ההיא' (שם ג, כג); 'יי אלהים אתה החלות' וכו' (שם שם, כד); 'יי אלהים אל תשב פני משיחך זכרה לחסדי דוד עבדך' (דה"ב ו, מב) ו'ברוך יי לעולם אמן ואמן' (תהילים פט, נג). גם אמירות השער הזה לא נשתמרו במקור אחר, רק הפסוק האחרון שרד בראש מקור ו.

אמירות השער השלישי, לפי מקור ד (הכותרת: 'ואלבאב אלג' תקול) הן: 'למה יי תעמוד ברחוק' (תהילים י, א); 'למה פניך תסתיר' (שם מד, כה); 'למה יאמרו הגוים' וכו' (שם קטו, ב-ג). אחר-כך כתוב: 'עשה (למע') למענך כאשר אמרת למעני למעני אעשה' וכו' (ישעיהו מח, יא).³² המעתיק הוסיף על סוף הפסוק, לפום ריהטא, 'ותהלתי לפסילים' על-פי ישעיהו מב, ח. אמירות השער נשתמרו גם במקור ו בהרכב זהה לגמרי (לבד מן התוספת 'ותהלתי לפסילים'). הכותרת כאן: 'אלבאב אלתאלת'. ובאותו הרכב באים הדברים גם במקור ז, אלא שהכותרת לא נשתמרה במקור הזה.

על השער הרביעי אמרו, לפי מקור ד (הכותרת: 'אלבאב אלד' תקול) את הפסוקים הבאים: 'זכור יי מה היה לנו' (איכה ה, א); 'זכור יי לבני אדום' וכו' (תהילים קלז, ז); 'זכור לאברהם ליצחק ולישראל' וכו' (שמות לב, יג); 'ויניחם יי על הרעה' וכו' (שם שם, יד). החטיבה נשתמרה באותה לשון ממש גם במקור ו (הכותרת: 'אלבאב אלראבע') וכן במקור ז (הכותרת: 'אלצלוח עלי אלבאב אלראבע').

לשער החמישי רשומים במקור ד (הכותרת: 'אלבאב אלה' תקול) הפסוקים דלהלן: 'כה אמר יי השמים כסאי' (ישעיהו סו, א); 'ויכנעו עמי אשר נקרא שמי' וכו' (דה"ב ז, יד) ו'וגנותי אל העיר הזאת' וכו' (מ"ב יט, לד). כך הוא בדיוק הלשון גם במקור ו וגם במקור ז (הכותרת בשניהם: 'אלבאב אלכאמס').

התחנה החמישית: ששת השערים

לפי מקור ה נפקדו ששת השערים באמירה אחת בלבד. כזכור, כך שיטת המקור הזה גם בחמשת השערים של התחנה הקודמת. הכותרת שבראש הפסקה אומרת במקור הזה: 'עלי אבואב אלסתה יקול'. אחר כך מועתקים הפסוקים 'שאו שערים ראשיכם' וכו' מתהילים כד, ז עד סוף הפרק. אבל במקור ט צוינו אמירות נפרדות לכל שער. במצוי לפנינו כעת אין הפירוט מתחיל אלא בשער הרביעי, ואלה דברי המקור שם: 'ועלי אלבאב אלראבע תקול (ועל השער הרביעי תאמר) לדוד אודך ככל לבי נגד אלהים

32 מלות הפתיחה 'עשה למענך כאשר אמרת' מיועדות לאפשר את אמירת הפסוק 'למעני למעני' וכו', הנאמר במקרא בגוף ראשון, מפי הגבורה. וכך שגור בפסוקי הרהמים, כידוע. גם מלת המעבר 'ואומר' במקור א, באמירות שעל שער העיר היא אשגרה מלשון פסוקי הרהמים (ראה לעיל, התחנה השנייה).

אזמרך (תהילים קלח, א) כל אלמזמר' (כל המזמור). אחר כך כתוב: 'ועלי אלבאב אלכאמס תקול (ועל השער החמישי תאמר) רוממו יי אלהינו וג' (תהילים צט, ה); משה ואהרן בכהניו וג' (שם שם, ו). ועלי אלבאב אלסאדס תקול (ועל השער השישי תאמר) שיר המעלות לדוד (כנראה תהילים קכב). פוק אלברכה (נוסף על הברכה נצ"ל כנראה: אלמזמר] תקול (תאמר): השתחוו ליי בהדרת קדש חילו מפניו כל הארץ (תהילים צו, ט); יזכרו וישובו אל יי כל אפ[נסין] ארץ וישתחוו לפניך כל משפחות [גוים] (שם כב, כח); כי ליי המלוכה ומושל בגוים (שם שם, כט). ובא שם עוד פסוק אחד לפחות. אחר כך הדף קרוע.

בעיית התחנות הבאות

עד כאן עלו כל הממצאים בקנה אחד עם רשימת השערים של מקור א, הן באשר למספר התחנות שפקדו עולי הרגל והן באשר לסדרן. מכאן ואילך יש בלבול מסוים בעדותם של כתבי-היד. לפי הרשימה של מקור א היה העולה לרגל צריך להגיע אחרי ששת השערים אל שערי הרחמים, אבל שום מקור אינו מאשר סדר זה, ולהיפך, שני מקורות (ד ו-ז) סותרים אותו; לפי שניהם מגיע המסובב אל מול שערי הרחמים רק בסוף סיורו. יש להניח שסדר מקור א אינו מכוון. צריך לזכור שאין הרשימה מסכמת בהכרח את תוכן הקונטרס, אלא היא באה בראשו כמין תוכנית אב, להבטיח שהמעתיק יזכור את כל התחנות בלא להחסיר דבר. 'אבואב אלרחמה' הכפול נרשם יחד עם השער המחומש והשער המשושה (ולא בסוף הרשימה) מפני שכמותם, אף הוא שער של כמה פתחים (שניים). אבל לפי הסדר הטופוגרפי לא בא שער הרחמים אחרי שני השערים הללו.³³ ואולם גם לאחר הדילוג על שערי הרחמים, שהוא משותף לכל המקורות,³⁴ אין עדותם של כתבי-היד אחידה באשר להמשך הסיבוב. מבין המקורות שבידינו — שלושה (ד, ו, ז) אינם מזכירים את השערים שלאחר 'אבאב אלכמסה' כלל; שלושתם פותחים מיד אחרי חטיבת השער החמישי בתיאור טקס הסיום של הסיבוב. רק באחד מאלה (ז) יש קרע מדף נוסף המביא שרידים מן האמירות על שער הבקר ועל שער יהודה (בסדר זה, החופף את הסדר של רשימת השערים במקור א). הסדר חנה — יצחק — בקר — יהודה של רשימת השערים מקוים רק במקור א (שהרשימה עומדת בראשה).³⁵ מקור י (הוא הקדום במקורות שבידינו) חופף בסדר שלושת הראשונים,

33 והכרח הוא לומר כן, שהרי ב'אבואב אלסתה' עדיין אנו, כפי שנראה להלן, בחומה הדרומית של העיר, ואין נחשוב שהצליין נתבקש ל'קפץ' מכאן לחומה המזרחית, ואחרי-כך לשוב אל שערי העיר האחרים. ההשערה שסדר הפנים במקור א לא היה טופוגרפי אינה מתקבלת על הדעת, שהרי סדרו עולה בקנה אחד, ברוב התחנות (ראה להלן, בסמוך), עם סדר שאר העדויות, ואין לתאר שקונטרסים שימושיים מן הסוג שאנו מדברים בו הותקנו באופן הסותר מלכתחילה את יעדם.

34 הכוונה, כמובן, למקורות שיש לנו בהם המשך רצוף של אמירות מ'אבואב אלכמסה' (או 'אלסתה') ואילך. חמישה מקורות כאלה יש בידינו והם ד, ה, ו, ז, ט. ראה בטבלה שבסמוך.

35 אבל פסקת 'אבאב חנה' אינה לפנינו במקור הזה. מכל מקום, הואיל ומשער יצחק ואילך הכל מסודר כמו ברשימה, ברור ששער חנה קדם בו לשער יצחק.

אבל אין בכתב־היד יותר מזה. מקור ח חופף את שני האחרונים בלבד (בקר - יהודה) ואין בו יותר מזה. אבל במקור ה הסדר הוא יצחק - חנה - בקר (במקום: חנה - יצחק - בקר) והשאר איננו, ובמקור ט הסדר הוא (כנראה) בקר - יצחק - (חנה?) אלא שהכל, משער יצחק ואילך, חסר. נביא כאן את סדר השערים בטבלה משווה:³⁶

רשימה	א	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י
כהן	—	כהן	כהן	—	—	—	—	—	—
כמסה	—	—	כמסה	כמסה	כמסה	כמסה	—	—	—
סתה	—	—	חסר	סתה	חסר	חסר	—	סתה	—
רחמה	—	—	חסר	חסר	חסר	חסר	—	חסר	—
חנה	—	—	חסר	יצחק	חסר	חסר	—	בקר	חנה
יצחק	יצחק	—	חסר	חנה	חסר	חסר	—	יצחק	יצחק
בקר	בקר	—	חסר	בקר	חסר	[בקר] ³⁷	בקר	—	בקר
יהודה	יהודה	—	חסר	—	חסר	[יהודה]	יהודה	—	—
דויד	דויד	—	חסר	—	חסר	חסר	—	—	—
שלמה	שלמה	—	חסר	—	חסר	חסר	—	—	—
—	סיום?	—	סיום	—	סיום	סיום	—	—	—
—	—	—	רחמים	—	—	רחמים	—	—	—

יש אפוא מקום להניח שמנהגם של בעלי המקורות האלה, המדלגים ישירות מ'אבואב אלכמסה' אל שלבי הסיום של הטקס היה שלא לומר דבר על שאר השערים, שהרי אין להעלות על הדעת שהסוכבים לפי שיטה זו הסתפקו בביקור של שלושה שערים ושוב מיד כלעומת שבאו. וכבר ראינו שבמקור ב, שהוא מקור קדום ומיוחס, לא צוינו אמירות לשום שער; רק מנהג הסיבוב גופו נזכר. והנה כבר ציינו שבמקור ז, בגוף כתב־היד, צמודות אמירות הסיום לאמירות חמשת השערים, אבל בקרע של דף נוסף מן המקור הזה מועתקים שרידי האמירות על שער הבקר ושער יהודה; ברור שהמעתיק השלים את האמירות של השערים הללו (ובוודאי גם של שאר השערים) לאחר שכבר התקין את גוף ההעתקה על־פי המנהג שלא גרס אמירות בתחנות שלאחר השער המחומש. אשר לחוסר התואם, באחדים מן המקורות, בסדר השערים שלמן שער חנה ואילך,

36 טור ה'רשימה' מתייחס לרשימת השערים שבראש מקור א. מקור ב אינו מביא פירוט של השערים, ועל־כן הוא חסר משורת המקורות. בטבלה עצמה, קו בודד (—) מבקש לומר שכתב־היד לקוי. ואי אפשר לדעת אם השער הנתון נזכר בו אם לאו. המלה 'חסר' מציינת את העובדה שכתב־היד, אף־על־פי שהוא שלם, אינו מזכיר את השער הנתון.

37 כזכור, שער זה ושלאחריו נזכרים בכתב־היד בדף נוסף, מחוץ לרצף ההעתקה. לפי מנהגו העיקרי של המקור, דולג מ'אבואב אל כמסה' ישר אל מעמד הסיום.

אין להסבירו בשום אופן בהנחה שהיה כיוון אחר של הסיכוב,³⁸ שהרי סדר השערים במקורות הללו לא רק שונה אלא גם מבוזבז. רק במקור ט באים שלושת השערים (אולי)³⁹ בסדר הפוך מן הסדר הבא ברשימת השערים של מקור א, אבל גם שם באים שלושת השערים הללו אחרי 'אבואב אלסתר' ולא לפניהם (כפי שהיה מתחייב אילו נעשה הסיכוב לפי מקור זה בכיוון הפוך), ואי אפשר שעד לתחנה הזאת הילך הצליין בכיוון של מקור א, ולמן התחנה הזאת ואילך — נפנה והלך בכיוון הפוך מזה. מסתבר שהמקורות הסוטים מייצגים מסורות מתחלפות בשמות השערים ולא בסדרם, אם לא שיסוד הסטייה בטעות הרישום.

נסכם מעתה את המובא במקורות לעניין שאר תחנות הסיכוב, לפי סדר השערים ברשימה של מקור א.

התחנה השישית: שער חנה

אמירות השער הזה מובאות בפירוט במקור ה. כותרת הפסקה אומרת: 'עלי באב חנה תקול', ואחר כך מועתקת שם תפילת חנה מש"א ב, א ('ותתפלל חנה ותאמר') כולה, עד 'וירם קרן משיחו' (שם, י). במקור י (בראש הפסקה כתוב 'אלצלוה באב חנה') מובאים מתפילת חנה רק פסוקים ט–י (מ'רגלי חסידיו ישמור' ואילך), ואחר כך מועתקים שם פסוקים שונים, ואלה הם: 'אתה סתר לי' וכו' (תהילים לב, ז) [מכאן שלוש שורות שאי אפשר לפענחן]; 'אם תבוא עלינו רעה [חרב שפוט ודבר ורעב] ונעמדה' (במקרא: נעמדה) וכו' (דה"ב כ, ט); 'כה אמר יי הנני שב שבות אהלי יעקב' וכו' (ירמיהו ל, יח); 'שומע תפלה עדיך כל בשר יבוא' (תהילים סה, ג) ו'שמע קול תחנוני בשועי אליך' וכו' (שם כח, ב).

אבל במקור הזה מועתק צרור של פסוקים לפני האמירות על שער חנה, והוא זה: 'וייראו [ממערכ את שם יי וממזרח שמש את] כבודו [כי יבא כנהר צר רוח יי נוססה בן] (ישעיהו נט, יט); 'ובא לציון גואל' וכו' (שם שם, כ); 'ואני זאת בריתי' וכו' (שם שם, כא) עד סוף הפסוק. הדברים פותחים במקור הזה דף חדש, ואין דרך לדעת מה נכתב לפניהם. על ייעודה של פסקה זו נדבר עוד להלן.

התחנה השביעית: שער יצחק

בשער יצחק פותחת החטיבה השנייה (דף 2 ע"א) של מקור א. בראש הפסקה כתוב כאן: 'באב יצחק', והאמירות הן כדלהלן: 'אלהינו ואלהי אבותינו קיים לנו זכות אברהם

38 על שני הכיוונים האפשריים של הסיכוב, לפי מהלך מחוגי השעון או בהיפך ממנו, עומד א' ריינר במאמרו הנזכר לעיל, הערה 5, עמ' 286 ואילך.

39 אמנם הפסקה של שער הבקר לקיה בראשה במקור הזה (ראה להלן), ואין ביטחון שהנאמר שם מכוון לשער זה. אבל הפסוקים המופיעים שם נראים מכוונים לשער הזה מצד תוכנם, והם באים בפסקה על שער הבקר גם במקור ח. מקור ט נפסק מיד אחרי שער יצחק ואין לדעת בביטחון גמור איך היה שם המשך הדברים. יש לשער שאחרי שער יצחק בא שם שער חנה שדולג, ואם כן סדר השערים (בקר — יצחק — חנה) הוא כאן היפך סדרם של השערים הללו ברשימה שבמקור א.

שעקד את יצחק בנו על גבי המזבח וכבש רחמיו לעשות רצונך, כן יכבשו רחמך את כעסך מעלינו וטובך ישיב את חרון אפך מעמך מעריך מנחלתך ככתוב בתורתך ויקרא אברהם שם המקום ההוא [י] יראה אשר יאמר היום בהר יי יראה' (בראשית כב, יד). הפסקה הזאת מצויה, בשינויים והרחבות ידועות, גם בתפילה השגורה על פינו היום.⁴⁰ מעין זה בא גם במקור ה, אלא שסדר הדברים הפוך, והוא כדלהלן: 'עלי באב יצחק יקול: ויקרא אברהם שם המקום ההוא וכו' (בראשית כב, יד כנ"ל); [זכור לנו יי אלהינו עקידת אברהם אבינו את יצחק בנו] וכבש רחמיו לעשות רצונך [כן יכבשו רחמך את כעסך וטובך הגדול ישיב חרון [אפך] מעמך מארצך מנחלתך מבית מן[דן]שך] [...] מעפרו ותקים סוכתו כמו שאמר ביום ההוא אקים את סוכת דויד הנפלת (עמוס ט, יא) ועוד אמרת [בעת ההיא א]ביא אתכם ובעת קבצי אתכם} כי אתן אתכם לשם ולתהלה} בכל עמי ה[ארץ] בש[ובי] א[ת] ש[בותיכם] לע[יניכם] אמר יי' (צפניה ג, כ). ומעין זה גם במקור י, וזה לשונו: 'אל צלוח באב [יצחק]: ויבאו אל המקום אשר אמר לו וכו' (בראשית כב, ט). אלהינו ואלהי [אבותינו וזכרנו בזכרון] טוב לפניך ופקדינו בפקודת ישועה ורחמים [וזכור לנו יי אלהינו] את הברית ואת השבועה ואת העקדה אשר עקד אברהם אבינו את בנו על[גבי המזבח] וכבש רחמיו לעשות רצונך כן יכבשו רחמך את כעסך וטובך ישיב חרון אפך מעריך מארצך [ומנחלתך וקיים לנו יי] אלהינו את הדבר [שנאמר ויקרא] אברהם שם המקום ההוא וכו' (בראשית כב, יד).⁴¹

התחנה השביעית: שער הבקר

על שער הבקר מבקש מקור א (הכותרת: 'באב אלבקר') לומר את הפסוקים האלה: 'לפרבר [למעבר]⁴² ארבעה למסלה שנים לפרבר' (דה"א כו, יח); 'עניה סערה לא נחמה וכו' (ישעיהו נד, יא); 'ושמתי כדכד שמשותיך וכו' (שם שם, יב); 'בונה ירושלים יי נדחי ישראל יכנס' (תהילים קמז, ב); 'שם אצמיח קרן לדוד' וכו' (שם קלב, יז); ברוך יי לעולם אמן ואמן' (שם פט, נג). וקרוב לכך מה שנאמר בעניין זה במקור ח (הכותרת: '[...] באב אלבקר תקול'): בראש הפסקה עומדים הפסוקים 'עולות מחים אעלה לך' וכו' (תהילים סו, טו) ו'בנדבה אזבחה לך' וכו' (שם נד, ח), ואחר כך 'לפרבר

40 היא באה במחזוריים שלנו, כמעט כלשונה, לפני חתימת ברכת הזכרונות בעמידת המוסף של ראש השנה. ראה למשל: ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, א, ירושלים תש"ל, עמ' 152. בנוסח כמעט שווה באה הפסקה גם בסידור רס"ג, ירושלים תש"א, עמ' רכג. וכך הוא, בקירוב, גם במובא בסדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קמג. וטובך הגדול ישיב' (במקום: 'יבטובך הגדול ישוב' [או: 'תשיב' השגור], הוא נוסח רס"ג. הנוסח נאמר במנהגות אשכנז גם אחרי פרשת העקדה בברכות השחר.

41 הלשון המכונה למשעי היא של מקור ה, אלא שיש שם הרחבה בהשוואה לנוסחים השגורים.

42 מלת 'למעבר' שבפסוק דולגה בכתב-היד. היא דולגה, למרבה הפלא, גם במקור ח; ראה על זה מיד בסמוך. במקור י תחילת הפסוק חסרה, אבל לפי המקום הפנוי בחסר — היתה המלה שם בתחילה.

[למערב] ארבעה וכו' (דה"א כו, יח) ושאר הפסוקים שבמקור א לפי הסדר. אבל אחרי שם אצמיח' בא כאן עוד מקרא אחד שלא הצלחתי לזהותו. קרוב למקור א היה סדר האמירה גם במקור י: 'צלוח באב' אלבקר: [לפרבר למערב] ארבעה למסלה שנים לפרבר; עניה [סערה לא נחמה] הנה אנכי (וכו'); ושמתי כדכד (וכו'); בונה — — ' וכתב-היד נפסק כאן. הפסוקים שם אצמיח קרן לדוד' ו'בונה ירושלים יי' ניכרים גם בשרידים מן הפסוקה הזאת שנותרו ממקור ז ('אצמי' [...]) 'ירוש' [...]), אבל בסדר הפוך. למקור ה היתה בזה שיטה אחרת. אחרי הכותרת 'עלי באב אלבקר יקול' באים כאן הפסוקים: 'שובה ישראל עד יי אלהיך' וכו' (הושע יד, ב); 'קחו עמכם דברים ... ונשלמה פרים שפתינו' (שם, שם ג); 'זבחי יי רוח נשברה' וכו' (תהילים נא, יט). כתב-היד נפסק באמצע פסוק זה. שני הפסוקים הראשונים משיטה זו מובאים במקור א לשער יהודה, ראה בסמוך. במקור ט יש חסר בסוף המובא ל'אבובא אלסטה', וע"ב של כתב-היד מתחיל במקראות דלהלן: 'עולות מחים אעלה לך' וכו' (תהילים סו, טו); 'בנדבה אזכחה לך' וכו' (שם נד, ח); 'רוממו יי אלהינו והשתחוו להדום רגליו קדוש הוא' (שם צט, ה). מיד אחר כך באה שם הפסוקה לשער יצחק. שני הפסוקים הראשונים באים על שער הבקר גם במקור ה.

התחנה השמינית: שער יהודה

במקור א מובאים ל'באב יהודה' הפסוקים דלהלן: 'שובה ישראל עד יי אלהיך' וכו' (הושע יד, ב); 'קחו עמכם דברים' וכו' (שם שם ג); שני הפסוקים הללו הם שיטת מקור ה לשער הבקר, כדלעיל, 'כי אחרי שובי נחמתי' וכו' (ירמיהו לא, יח);⁴³ 'הבן יקיר לי אפרים' וכו' (שם, יט); 'זוכרתי את בריתי יעקוב' וכו' (ויקרא כו, מב); 'ויבחר את שבט יהודה' וכו' (תהילים עת, סח); 'ריבן כמו רמים' וכו' (שם, סט-עב); 'מגדיל ישועות מלכו' וכו' (תהילים יח, נא); 'ברוך יי לעולם אמן ואמן' (תהילים פט, נג). בשרידים שנשתמרו במקור ז ניכרות אותיות הפתיחה של הכותרת 'אל צלנוה עלי באב יהודה', ואחריהן שרידים מן הפסוקים 'אמרו אליו כל תשא עון', 'אחרי שובי', ו'הבן יקיר'. במקור ח כתוב בראש הפסוקה: 'ואדא גית אלי באב יהודה תקול' (וכאשר תבוא אל שער יהודה תאמר); אחרי כן מובא הכל כמו במקור א עד 'הבן יקיר לי' ועד בכלל, אבל אחר כך כתוב: 'זוכרתי להם ברית ראשונים' (ויקרא כו, מה). וממשיך: 'תם יקול (אחר כך יאמר) מזמור [...] [...] בני — — —', וכתב-היד נפסק כאן. הכוונה כנראה לתהילים כט ('הבו ליי בני אלי').

התחנה התשיעית והעשירית: שער דויד ושער שלמה

ענייני שני השערים האחרונים הללו נשתמרו רק במקור א. לעניין שער דויד ('באב דויד') נאמר כאן: 'ויברך דוד לך יי הגדולה והגבורה (דה"א כט, י) ותמאם אלקול'.

43 כאן כתב המעתיק 'זוכרתי את בריתי' (ויקרא כו, מב) והקיף (!) וניקד למחיקה. הפסוק מובא בהמשך.

(והשלמת האמירה). הכוונה בוודאי לפסקה הנמשכת משם עד פסוק יג ('ומהללים לשם תפארתך'), ששימושיה בתפילותינו רבים.⁴⁴ לעניין שער שלמה ('באב שלמה') מציין מקור א את הפסוקים: 'שומע תפלה עדיך' וכו' (תהילים סה, ג); 'ושמעת מן השמים ממכון שבתך' וכו' (דה"ב ו, לט) ו'ברוך יי וג' (תהילים פט, ג). עד כאן מה שנוטר בידנו לעניין תפילות השערים. מכאן נעניין בטקס סיום הסיבוב.

ה

מבין כל המקורות המרחיקים אל מעבר לאמירות שעל השערים, נראה שרק במקור א אין תשומת לב מיוחדת למעמד הסיום. כאן, אחרי הפסקה שעניינה שער שלמה כתוב בקיצור כך: 'וסלחת לעוני כי רב הוא' (תהילים כה, יא), ומיד אחר כך: 'הושיעה את עמך וג' (שם כח, ט). שני הפסוקים מועתקים ברווח ניכר מרצף האמירה על שער שלמה, ומסתבר שכוונת המעתיק היא שבשני פסוקים אלה נגמר טקס הסיבוב כולו. פסוק הווידוי 'וסלחת לעוני כי רב הוא' ננעל על הווידוי שבפתיחת הסיבוב לפי המקור הזה: 'חטאנו עם אבותינו, העוינו הרשענו'.⁴⁵

אבל כל שאר המקורות מרחיבים את היריעה הרבה בנקודה הזאת, ומשניים מהם אנו אף לומדים שבמעמד הזה היה עולה הרגל אמור לפקוד מרחוק גם את שני שערי רחמים. במקורות הללו, הסיום מתחלק לכמה שלבים, ואלה הם:

שלב ראשון: היציאה מן העיר

טקס הסיבוב החל, כזכור, במעמד שעל ההר, ולאחר מכן בכניסה אל העיר דרך שער מזרחי שלה. עכשיו, שעולה הרגל השלים את סיבובו וכבר פקד את השער האחרון, הוא אמור לצאת מן העיר דרך פתח שנקרא 'דרב',⁴⁶ אל המקום שבו הוא נקרא לקיים את טקס הסיום גופו. וכך נאמר בעניין זה במקור ד:

ועלי אלכרוג מן דרב [...] תקול (ועל היציאה משער [...] תאמר) יהיה כבוד יי לעולם {יש}מח {י' במע}שיו {תהילים קד, לא}; המביט לארץ וג' (שם שם, לב); אשירה ליי בחיי וג' (שם, לג); יערב עליו וג' (שם, לד).

במקביל לזה, במקור ו, כתוב: 'כרוג אלדרב' (יציאת השער), ואחר כך מובאים הפסוקים של מקור ד, ולאחריהם: 'ובחסדך תצמיח איבי' וכו' (תהילים קמג, יב); 'אני עבדך בן

44 ראה על זה בספרי תפילה ומנהגי תפילה הנ"ל (לעיל, הערה 9), עמ' 89 ואילך, ולפי המפתח (ערך 'ויברך דויד').

45 ראה לעיל, סוף הערה 24.

46 לפי המילונים מלה זו פירושה: שביל, סמטה, כביש, אבל גם: שער גדול, שער של עיר, ונראה שבמובן זה היא משמשת כאן. במקור ד (ראה להלן) יש אחרי 'דרב' מלה מזהה, אבל כתב-היד קרוע בדיוק במקום הזה.

אמתך' וכו' (שם קטז, טז); ו'לך אזבח זבח תודה' וכו' (שם, יז). כך הוא, בדיוק הלשון ממש, גם במקור ז. הכותרת שם: 'אלכרוג' מן אלדרב', כלומר היציאה מן השער.

שלב שני: הירידה לוואדי

אחר צאתו מן העיר יורד המסובב לוואדי. לשון מקור ד לעניין זה כך היא:

ואדא אנחדרת⁴⁷ אלי אלואדי תקול (וכאשר תרד אל הוואדי תאמר) שירו ליי הללו את יי כי הציל את נפש אביון מיד מרעים (ירמיהו כ, יג); בידך אפקיד וג' (תהילים לא, ו); כל יושבי תבל וג' (ישעיהו יח, ג); והיה ביום ההוא יתקע וג' (שם כז, יג).

במקור ו כתוב בראש הפסקה: 'נזול אלואדי', כלומר: ירדת הוואדי. הפסוקים המועתקים בהמשך הם המקראות שבמקור ד. כתב-היד נפסק באמצע ישעיהו כז, יג. במקור ז כתוב בראש: 'אלנזול אלי [אלואדי]' כלומר: הירידה אל הוואדי; הרכב הפסוקים זהה לשל המקורות הקודמים.

שלב שלישי: העלייה להר

מן הוואדי שב הצליין ועולה להר הנשקף אל עבר העיר. מקור ד גורס:

ועלי אלצעוד עלי אלג'בל תקול (ועל העלייה להר תאמר) שיר המעלות אשא עיני אל ההרים (תהילים קכא) אלי [...], כלומר: עד [...]. את המלה החסרה איני יודע לקרוא, בכל אופן אין היא, כנראה, 'אכרה' (=סופו), אף-על-פי שהיא המתבקשת (ראה גם להלן, בפסקה הבאה).

במקור ז כתוב בראש: 'אל צלוה [...] אל גבלי'. כלומר: התפילה [על העלייה] להר', ואחר כך נאמר: 'שיר המעלות אשא (תהילים קכא כנ"ל) ותמאם אלקול אלי מעתה ועד עולם', כלומר: והשלמת האמירה עד 'מעתה ועד עולם'.

שלב רביעי: תפילה נוכח שער הרחמים

מעל ההר משקיף עולה הרגל על שערי הרחמים ומשלים את אמירותיו בהתבוננו אליהם מרחוק. לשון מקור ד כך, היא:

עלי אבואב אלרחמה [תקול] (על שערי הרחמים תאמר) שאו שערים רשיכם (!) והנשאו פתחי עולם (תהילים כד, ז) אלי אכרה (עד סופו).

במקור ז כתוב בראש: 'עלי באב אלרחמה', כלומר: על שער הרחמים, ופסוקי המזמור מתהילים כד, ז ואילך מועתקים בשלמותם. הפסוקים הללו כתובים במקור ה ל'באב אלסתה'. אין אנו יודעים מה נקבע לפי מקור זה לשערי הרחמים. ואפשר שהמקור לא פקד את השערים הללו כלל.

47 על פענוח מלה זו אני חייב תודה למר שרגא אסיף.

שלב אחרון: התפילה על ההר; סיום הסיבוב
סיום הטקס עומד לפנינו בצורה לקויה בשני המקורות ד וז. הוא כתוב, כנזכר לעיל, גם במקור י, אלא ששם הוא משמש, באותו הרכב ממש, לא סיום לסיבוב אלא פתיחה לו. כנראה, בשלושת המקורות היה הרכב האמירות אחד, ולפי שבשלושתם הנוסח חסר ולקוי ביותר, נשחזר את הדברים על-פי שלושתם.

הכותרת לדברי הנעילה נשתמרה במקור ד כך: 'צלוח עלי אלג'בל', כלומר: תפילה על ההר; במקור ז הלשון היא: 'אלצלוח עלי גבל', כלומר: התפילה על ההר. פתיחת התפילה נשתמרה במקורות ד וז כך:

אלצלוח עלי גבל

האדרת והאמונה	לחי העולמים
הבינה והברכה	לחי העולמים
הגדולה והגבורה	לחי העולמים
הדעת והתבונה	לחי העולמים
ההוד וההדר	לחי העולמים
התפארת והנצח	לחי העולמים

קוה קויתי יי ויט אלי וישמע שועתי, ויעלני מבור שאון מטיט הין ויקם על סלע רגלי כונן אשורי,⁴⁸ ויתן בפי שיר חדש תהלה לאלהינו יראו רבים וייראו ויבטחו ביי (תהילים מ, ב-ד).

כאן נפסק מקור ז, ספק מפני שכך נסתיימה התפילה לפי נוסחו, ספק מפני שהמשך כתב-היד חסר. מקור י מתחיל במלת 'ויבטחו' של הפסוק האחרון. מכאן ואילך אין לפנינו אלא הגרסאות של מקור ד וי, המשלימות זו את זו באופן חלקי. פענוח הכתוב מפוקפק בכמה מקומות. הלשון בהמשך התפילה כך:

תבונתך	אין	למשוך (?)
סודך	אין	לעשוק (!)
מ[...]	אין	לבש[...]
הודך	אין	לגבור
יקרך	אין	[...]
גבורתך	אין	[...]
גדולתך	אין	[...]

48 הצירוף 'על סלע' בפסוק הזה נתפש בוודאי כרמז למקום עמידתו של המתפלל בשעת אמירת דבריו.

ואיך יוכל לעמוד לפניך אדם ילוד אשה, תולעה ורמה, [ימיו כצל עובר],⁴⁹ קצר ימים ושבע רגז, און ומרמה פעלו, באון חולל, גוש עפר, דמיונו אפר, והגה⁵⁰ מנינו, ורעות באות עליו, חרוצים ימיו, טמאה ילדותו, יודע מכאובות, כרקב הוא בולה, לחמו רמה, מחשך בא, נכון לכל עצב, שבע קלון, עובר ואיננו, פקוד לרגעים, צר ומצוק לבו, קצר רוח, רפידתו תולעה, שאול תקוותו, לעפר ישוב; ואני עבדך הבא — — —

במקור ד יש בהמשך מלים ספורות בלבד, והמעתיק לא כתב עוד.⁵¹ במקור י נמשכת התפילה לאורך עמוד נוסף בקירוב, אלא שהכתוב מטושטש, ומשלוש שורותיו הראשונות לא נותרו אלא מלים בודדות. למן השורה הרביעית כתוב כך:

כמון שזיכתיני לראותו [בחורבנו כך אזכה] לראותו בנוי כדבר שנאמר [ופדויי יי ישכון ובאון] ציון ברנה ושמחת [עולם על] ראשם ששון ושמחה ישיגו [ונסו י]גון ואנחה (ישעיהו לה, י').

התפילה נגמרת כאן במקור הזה. מיד אחר כך כתוב: '[אל] דכול מן באב אלעקבה אלמשרקי', כלומר: הכניסה משער המעלה המזרחי; כזכור, התפילה במקור הזה שימשה פתיחה לטקס ההקפות.

הליטאניה 'האדרת והאמונה' המובאת בראש התפילה ידועה לנו מהקשרים ליטורגיים שונים: מקורה כנראה בספרות ההיכלות, ומשם נלקחה ונקבעה בתפילה הזאת.⁵² הקטע 'תבונתך אין למשוך' (!)⁵³ אינו ידוע ממקום אחר, אבל תבניתו ידועה מן השירה הפייטנית, ויש כיוצא בו בין רהיטי ינאי.⁵⁴ קשה לדעת מהיכן הובא הטקסט הזה לכאן.

49 כתוב במקור ד למעלה מן השורה. הצירוף חסר במקור י.

50 כנראה מלשון 'כלינו שנינו כמו הגה' בתהילים צ, ט. בהמשך צ"ל אולי: זוועות.

51 לצורך מלים אלו הוא שב לכתוב בעמוד השער. אבל הכתיבה כאן מטושטשת לגמרי.

52 ראה על הפיוט הזה י' דוידסון, אוצר השירה והפיוט, ה, 16. הפיוט מיוסד על א"ב ויש בו כב טורים, ומובאים ממנו כאן רק ההתחלה (עד אות ה) והסיום (לשון הסיום בנוסחים שלנו הוא: 'התהלה והתפארת לחי העולמים'). הטור הזה איננו במקור ז, והשורה שלפני כן היתה כנראה שונה (נותר ממנה רק: '[... מה לחי העולמים]'). נוסח הפנים הוא על-פי מקור ד. הקטע משמש בימינו במעמדי תפילה שוליים, אבל הוא נשתרבו גם בקדושתא 'אמצת עשור' של ר' משלם בר קלונימוס, הנאמרת בקהילות אשכנז בשחרית של יום כיפור. ראה לעניין הפיוט אצל ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים (לעיל, הערה 40), ב, עמ' 143. הפיוט נתחבב על הציבור מפני לשונות השגב שבו והענייה התכופה המתלווית אל טוריה. לא ייפלא אפוא שהובא גם בהקשר הזה.

53 לשון הקטע משונה ביותר, אבל כמדומה שכן הוא כתוב בשני המקורות שלפנינו. מכל מקום מבנה השיר, וגם היקפו, מקיימים בשניהם. תבנית הפיוט היא כשל ה'דהיטים' המשולבים בחלקי הסיום של הקדושתאות הקדומות. קרוב להניח שהוא עיבוד של איזה רהיט מסוג זה.

54 ראה למשל מחזור פיוטי רבי ינאי לשבתות ולמועדים, מהד' צ"מ רבינוביץ, א, תל אביב תשמ"ה, עמ' 118: אימרתך אין לאחר / בריתך אין לבלות / גזירותך אין לגרוע / דברתך אין לדחות וכו'.

התפילה האלפביתית 'ואיך יוכל לעמוד', המצטיינת בשגב לשונה ובריכוז מבעה, אינה ידועה לי ממקום אחר, אבל קשה להניח שנתחברה במיוחד לטקס הזה. אפשר שבכוא עת נגלה אותה בבקשה או בתוכחה קדומה. המשפט המסיים את המעמד במקור י ('[כמו] שזיכיתי לראותו וכו') מופיע גם בתפילת 'מודים אנחנו לך' המובאת במקור ב לפתיחת הטקס. על התפילה הזאת נאמר עוד קצת דברים בהמשך. עד כאן נוסח תפילת השערים כפי ששרד בידינו למקורותיו.

1

אין ספק שהמנהג לסובב את השערים היה בעת שהועתקו המקורות שלפנינו מנהג שגור ומבוסס, מיוסד על אופניו בדקדוק נמרץ. למרות ההבדלים המעטים שמצאנו בין המקורות, בהרכב האמירות ובסדר השערים, הכל הולך אל מקום אחד. מן התעודות עולה שהצליין לא 'התפלל' על השערים במובנו הרגיל של המושג: הוא אמר על כל שער בעיקר ליקוטי פסוקים, שבחלקם מצאנו רמזים לשמות השערים שעליהם נקבעו להיאמר,⁵⁵ ובחלקם איננו יודעים למה נבחרו.⁵⁶ 'תפילות' במובן המקובל אמר העולה לרגל רק בפתיחת הטקס ובסיומו; בתוך סיורו התפלל רק על שער יצחק, ושם הזכיר את העקדה וביקש רחמים בזכותה על האומה.

55 בין אלה יש למנות למשל את הפסוקים 'טבעו בארץ שעריה', 'פתחו שערים ויבוא גוי צדיק', ו'על חומותיך ירושלים' על שער העיר, את הפסוק 'בין האולם ולמזבח' שיועד לשער הכהן (לפי מקור ג), את פסוקי שירת חנה על שער חנה, את פסוקי העקדה על שער יצחק, את הפסוק 'ויבחר את שבט יהודה' על שער יהודה, את פסוקי 'ויברך דוד' על שער דוד, ועוד כיוצא בהם. לקצת פסוקים יש אופי כללי של קובלנה לאומית, של תחנונים לגאולה, של הזכרת זכות אבות, של הבעת געגועים לארץ-ישראל ולמקדש או של תחנונים; אף הם מתאימים כמובן להקשר. כך גם הפסוקים המזכירים שערים בכלל, גם אם אין בהם רמז לתחנה מסוימת. על הפסוק 'לפרבר למערב' וכו' הנאמר על שער הבקר, ראה להלן. אל שורת הפסוקים תלויי ההקשר ראוי לספח, כנראה, גם את 'שירו ליי הללו את יי כי הציל את נפש אביון מיד מרעים' ו'בידך אפקיד רוחי' וכו' (תהילים לא, ו) הנאמרים עם תום הסיבוב, בשעת היציאה לוואדי. המקראות רומזים, כנראה, לסכנות שארבו לצליין בדרכיו ובשעת ההקפות, ויש בהם הודיה על שניצל מהן. חלק מן הפסוקים מסודרים על-פי מלות הפתיחה שלהם, כגון הפסוקים שעל השער השלישי מחמשת השערים שפתיחת רובם במלת 'למה', או הפסוקים שעל השער הרביעי שם, שפתיחת רובם ב'זכור'. שיטת ארגון זו שגורה, כמפורסם, בפסוקי הרחמים. לעתים קרובות למדי מובאים כמה פסוקים רצופים ממקור מקראי אחד. חטיבות הפסוקים המיועדות לתחנה אחת נחתמות תכופות במקרא 'ברוך יי לעולם אמן ואמן' (תהילים פט, ג), המשמש הרבה בתפקידי פתיחה וחיתום בתפילות ישראל השגורות (ראה לזה בספרי תפילה ומנהגי תפילה וכו' [לעיל, הערה 9], עמ' 228, הערה 50).

56 בין אלה אפשר למנות למשל את לקט הפסוקים של השער השני מ'אבואב אלכמסה': 'שמע ישראל' וכו', 'אתה הראית לדעת', 'ואתחנן אל יי' ו'אתה החילות'. כך הוא גם הפסוק 'משה ואהרן בכהניו' על השער הרביעי מ'אבואב אלסתה', ועוד קצת.

ונראה מבורר מזה שהשערים הנזכרים בסיבוב אינם שערי הר הבית⁵⁷ כפי שסברו רוב החוקרים ואולי כולם, אלא הם שערי העיר ירושלים, כמשתמע מפשטות הכותרות ששרדו בראש כמה מן המקורות.⁵⁸ רק שערי הרחמים לבדם יצאו מן הכלל הזה, אבל גם אלה אינם כלולים בתוך הסיבוב אף באחד מכתבי־היד: הם נפקדים רק עם תום ההקפה, על־פי התבוננות בהם מחוץ לחומה, מעל גב ההר. וברור שכך הוא גם על־פי השמות הנזכרים בעקביות במפת הסיבוב, שאף־על־פי שכולם (להוציא שניים או שלושה) שמות עבריים הם, אין ביניהם אפילו אחד שהוא מן השמות של שערי הר הבית הידועים ממסורותינו הקדומות.⁵⁹ תפילותיו האמיתיות של עולה הרגל נערכו בוודאי במקום אחר ובדרך אחרת; בהקשר שאנו עומדים בו הוא בא לקיים בפשטות את מצוות הכתוב 'סובו ציון והקיפוה'; לא לחינם נזכר מקרא זה כסיסמה למנהג במקור ב, והוא פותח במקור ד את האמירות שעל שער הכהן, ראשון השערים במפת הסיבוב. כל הטרחה שטרחו החכמים לזהות את שערי הסיבוב עם השערים הידועים של הר הבית היתה, כמדומה, שלא לצורך.

מפת הסיבוב עצמו מבוררת, לפי הנראה לי, במידה שהיא למעלה מכל ספק. הסיבוב החל ממזרח לעיר, ממרום הר הנשקף על העיר ועל הר הבית (מסתבר שהוא הר הזיתים), ולפי שהוא נחתם מול שערי הרחמים צריך לומר שהקיף את חומות העיר מדרום, ממערב ומצפון.⁶⁰ ברור שהסיבוב פקד רק את שעריה ה'יהודיים' של ירושלים. שער הכניסה אל העיר ושער היציאה ממנה אינם כלולים ברשימה של מקור א, והדברים שנקבעו להיאמר עליהם הם דברי פתיחה וסיום. השערים הללו אנונימיים: במקורות הם נקראים 'באב אלמדינה' ו'דרב', וברור שאין להם מעמד אמיתי במסורת שבה אנו עומדים. רק מקור י קורא לשער הכניסה בשם: 'באב אלעקבה אלמשוקי' ('שער המעלה המזרחי'), ומזה אנו יודעים בבירור שהוא ניצב בחומה המזרחית של העיר, בראש מעלה תלול,⁶¹ אבל גם שער זה אינו מופיע ברשימת השערים הידועים מן המקורות החיצוניים. העובדה שהסיבוב החל במזרח נרמזת בבירור גם במקור י, בפסוק הפותח

57 שערי המקדש נזכרים במקורות הקדומים כמעט תמיד בהקשרים של תפילות ותחנונים הנערכים לידם. בני ירושלים נלחמו על זכותם להתפלל על שערי בית המקדש וקבלו מרה על שלילת הזכות הזאת על־ידי המוסלמים. לא נוכל להניח שעולי הרגל היו מחמיצים את האפשרות לומר תפילה על השערים הללו אילו חנו לידם.

58 כל הכותרות מדברות ב'אבואב אלקדס' כלומר, לפי הפשט, בשערי ירושלים (המלה מציינת לעתים, בהעברה, גם את הר הבית). ציון בודד ל'עזרה' (במקור ד) מתייחס לראיית המקום מרחוק.

59 שערי הר הבית נזכרים, כידוע, במשנה מידות א, ג, ואי אפשר שלא היו נפקדים בהקשר שלנו אילו נערך המסע סביב הר הבית. שער חולדה, למשל, נזכר בכמה תעודות מן העת הזאת — אבל אין הוא נמנה עם השערים הנקובים בשם במקורות שאנו דנים בהם.

60 ה'דרב' שדרכו יצא הצליין מן העיר לקראת סוף הסיבוב היה בוודאי בקצה המזרחי של החומה הצפונית. פשפש במקום הזה מופיע במפות של ירושלים הצלבנית, וסביר להניח שהוא היה קיים גם לפני־כן. מכאן היתה הירידה לוואדי. ואחר־כך העלייה להר, אל מעמד הסיום.

61 על הטופוגרפיה של חומות ירושלים ושל שעריה במאה ה־א יש, כידוע, חילוקי דעות בין

את האמירות שעל שער העיר: 'כי ממזרח שמש ועד מבואו [גדול שמי בגוים] וכו' (מל"א, יא); אין ספק שפסוק זה בא כאן כדי לרמוז למקום שבו עומדות רגלי אומר באותה שעה. אין ספק שהשער הזה היה קרוב להר הבית; מפני זה מביא מקור א אליו את התפילה המיועדת בשאר המקורות למעמד הפתיחה שעל ההר.

צריך להניח ש'שער הכהן', ראשון השערים בסיבוב, לא היה צמוד לשער העיר, שאילו כך היה — היה הצליין נכנס לעיר הישר מן השער הזה.⁶² אף-על-פי שלא מן הנמנע הוא שגם שער זה נפתח מן החומה המזרחית בהמשכה, קרוב יותר להניח שהוא ניצב סמוך לקצה המזרחי של החומה הדרומית. הואיל ובקצת מקורות נזכר שער הכהן בהעלם אחד עם שער חולדה,⁶³ וידיעה קדומה יחסית מעידה ששני השערים נראו מעל הר הזיתים,⁶⁴ סביר להניח שהוא עמד בחומה הדרומית מול שער חולדה, בין בקו ישר ובין באלכסון. לפי זה, אם אכן היתה שכונת היהודים בתקופה המוסלמית הראשונה סמוכה לשער כהן, יש להניח שהיא שכנה דרומית להר הבית, בין חומת המקדש וחומת העיר הדרומית.

על מיקומם של השערים האחרים שבסיבוב אין המקורות אומרים דבר מפורש. אבל כבר ציינו שבמקור י, לפני הפסקה המדברת בשער חנה, בא לקט של פסוקים ובראשו

חוקרי ארץ-ישראל ואיני רוצה להכניס עצמי בין ההררים האלה. מכל מקום, בכל ניסיון של זיהוי צריך להביא בחשבון את האפשרות שאין מדובר כאן בשערים 'רשמיים', מסוג השערים הנקובים בשמותיהם במקורות ההיסטוריים, שהרי אילו דובר בשערים כאלה — המקורות (שיש בהם ממילא שימוש בשמות ערביים) לא היו מהססים לנקוב בשמם. בשחזור השונים של תוני חומות ירושלים ראיתי כמה שערים ופספשים המתאימים לנצרך לעניינו. מכל מקום, על-פי המקורות שלנו יש להוציא מכלל חשבון כל שער שהוא של הר הבית, שהרי מקום הכניסה לעיר נקרא במקורותינו 'באב אל מדינה', ואי אפשר לומר ששער של הר הבית נקרא כך.

בתנאי, כמובן, ששער הכהן היה בעת הזאת שער פעיל, כלומר שאכן שימש לכניסה וליציאה. דבר זה אינו מובן מאליו. ראה עוד להלן. בין כך ובין כך יש להניח מרחק ידוע בין שער העיר לשער הכהן.

אני מתכוון לפסקה המפורסמת הבאה בשה"ש רבה ב, ט: 'ושער הכהן ושער חלדה לא חרבו לעולם'. על מידת האותנטיות של המאמר הזה ראה אצל הירשמן, במאמרו הנזכר לעיל (הערה 5), עמ' 221 ואילך, וראה על כך דברי גיל בתעודה ז הנ"ל (שם), עמ' 297. וראה על זה גם דברי א' ריינר במאמרו הנזכר שם, עמ' 285 ואילך. כמדומה לי שחשיבותו המיוחדת של שער הכהן במסורת היהודית קשורה בקרבתו להר הבית, ובהיותו מכון כנגד שער חולדה (ראה עוד להלן, בהערה הבאה). צריך להניח שהתפילה על שער הכהן (וכן על שאר שערי העיר, כנזכר לעתים באגרות מן הימים ההם) היתה מעין תחליף לתפילות על שערי הר הבית לאחר שנאסר על היהודים להתפלל לידם. על האיסור הזה ראה המובא אצל ברסלבי, במאמרו הנ"ל (הערה 3), עמ' 69.

ראה על זה במאמרו הנ"ל של הירשמן, עמ' 220. ר' אליהו בן מנחם מספר שם על עצמו כך: 'כשעמדנו בהר הזיתים בהושענא רב', אפילו שכאו מכל הקהלות שבעולם לא היו נראין אלא כמאתים, והן היו יב' אלף משער חולדה עד שער הכהן'. וראה על זה דבריו הנכונים של א' גרוסמן (לעיל, הערה 5), עמ' 273, הערה 2. לדעתי אי אפשר להוציא את העדות הזאת מידי פשוטה בשום אופן, ומשמע ממנה בבירור שמי שעמד בהר הזיתים ראה הן את שער חולדה והן את שער הכהן, וכמובן גם את ההמון שהצטופן בשטח שבין שני השערים.

המקרא 'וייראו ממערב את שם יי וממזרח שמש את כבודו' וכו', בישעיהו נט, יט. קרוב מאוד לומר שקובץ מקראות זה נועד להיאמר במקום שחומת העיר הדרומית נסבה מערבה. גם במקור ב נאמר, כזכור, שיש לסוב 'כל השערים וכל הפינות' וסביר שהמנהג בראשיתו קבע אמירות גם לפינות החומה. אם ההשערה הזאת נכונה, הרי שבחומה הדרומית היו שלושה שערים: שער כהן, שערי החמישה⁶⁵ ושערי השישה.

ואשר לשערים האחרים — ברור בלי ספק ששער הבקר היה בחומה המערבית; מעיד על כך הפסוק בדה"א כו, יח: 'לפרבר למערב ארבעה למסלה שנים לפרבר'⁶⁶ שנועד להיאמר עליו. נמצא שבחומה המערבית היו גם כן שלושה שערים (לפחות): שער חנה, שער יצחק ושער הבקר. נותרו עוד שלושה שערים שאין לנו יודעים את מקומם, והם שער יהודה, שער דויד ושער שלמה, ונראה שלא נרחק מן האמת אם נניח ששלושתם היו בחומה הצפונית,⁶⁷ ואם כן, שערי העיר נתחלקו במסורת שלפנינו בחלוקה סימטרית: שלושה שערים לחומה. מסתבר שבצד המזרחי לא היו שערים, לבד משערי רחמים ושער העיר, הוא שער המעלה המזרחי.

האם היו השערים הללו שעריה האמיתיים של ירושלים בתקופת המקורות שאנו דנים בהם? האם דין הוא שנחפש (ונמצא) את מקבילותיהם בחיבורי הגיאוגרפים המוסלמים והנוצרים של התקופה? אפשר כמובן, שכך הוא, אבל נראה לי שאין הכרח בדבר. אין זה כלל מן הנמנע שרשימת השערים (על אף השמות הערביים הכלולים בה) מדברת (ולו חלקית) במציאות שכבר לא היתה קיימת בימים שבהם אנו דנים. וכבר ראינו ששער הכניסה לעיר ופשפש היציאה ממנה, שהיו בוודאי קיימים במציאות, אינם כלולים בסדר הסיבוב כלל, ורוב המקורות מתעלמים גם משמותיהם. ראוי לזכור שמנהגים של עלייה לרגל ניתלים לעתים קרובות בטופוגרפיה דמיונית או ארכאית: העדרם של רוב השמות המופיעים בתפילות השערים מן המפות הריאליות של ירושלים

65 כאמור, סביר להניח שחמשת השערים של 'אבואב אלכמסה' עמדו מול 'אבואב אלאכמאס' של הר הבית. הואיל והם נזכרים אחרי שער הכהן, ברור שמקומם היה, בחומה הדרומית, מערבה לשער הכהן. לפי זה גם באב אלאכמאס עמד מערבה לשער חולדה.

66 את שער הבקר מזכיר גם סלמון בן ירוחם בפירושו לאיכה (ראה גיל, א, עמ' 526, סוף הערה 842). הוא אף מזהה אותו עם 'פרבר' המקראי וקובע את מקומו בחומה המערבית של 'אלקדס'. לדעתו נגזר השם 'פרבר' מ'פר בן בקר', והשער נקרא כך על שום שהיו מכניסים דרכו את פרי הקרבנות לירושלים. פרופ' ח' בן-שמאי העיר לי בטובו שלפי קרקסאני נמנה שער הבקר עם שערי הר הבית (ראה Dr. S. Feuerstein, *Der Kommentar des Karäers Salmon ben Jerucham zu der Klagenlieder*, Krakau 1898, p. xvii ff), ואם כן צריך לומר ששער הבקר הנזכר אצלנו היה מכוון בחומת העיר כנגד שער זה. וראה לעיל, הערה 31.

67 אף-על-פי שמקורות ערביים מזכירים את שער דויד בחומה המערבית של הר הבית, ו'באב מחראב דאוד' נזכר מולו בחומה המערבית של העיר, אין סיבה לחשוב שהיה תואם בין המסורות המוסלמיות והמסורות היהודיות בעניין הזה. אבל מיקומם של שלושת השערים האחרונים אינו נרמז בתעודות שבידינו: ייתכן אפוא שגם שערי יהודה ודויד היו במערב, ולא נותר לחומה הצפונית אלא שער שלמה בלבד.

לדורותיה אפשר שמלמדנו שאין לראות בנאמר במפות האלה (או למצער בכל הנאמר בהן), עובדות גיאוגרפיות של ממש.⁶⁸

ז

נשוב לרגע אל סדר העלייה לרגל המתואר במקור ב. כזכור, במנהג כתב־היד הזה מרוכז הצד הטקסי של הסיבוב במעמד הפתיחה שעל ההר. למעמד הפתיחה מביא המקור תפילה ארוכה ('מודים אנחנו לך ... שהחיינו וקיימתנו וכו') המביעה את רגשות הצליין למראה הר הבית ומקום המקדש. יש להניח שהתפילה הזאת לא נתחברה מלכתחילה לעניין שאנו עומדים בו, אלא נועדה להיאמר כמות שהיא מפי כל המשקיף אל מקום המקדש, גם כשאינן הוא מתכוון לקיים אחר־כך את מנהג סיבוב השערים. הנוסח נמצא באמת מועתק בגפו בכתב־יד אוקספורד 2701/9 דף 67 ע"א ואילך, ובראשו כתוב 'תפילת בית המקדש' סתם.⁶⁹ לשון התפילה בכתב־היד הזה (הוא פותח, כמו במקור ב, בפסוק 'רוממו יי אלהינו וג'', ויש שם פסוק נוסף שאי אפשר לפענחו) זהה כמעט לגמרי ללשון הבא במקור ב, ובאמת על פיו השלמנו את הליקויים שבמקור זה. אלא שבכתב־יד אוקספורד התפילה מסתיימת במעין ברכה: 'ברוך אתה אל ההודיות', החסרה ממקור ב.

אותו נוסח עצמו מועתק בגפו גם בכתב־יד ט"ש ס"ח 209.74. בראשו נאמר כאן בכותרת: 'תפילה אחרת לבית המקדש'.⁷⁰ הלשון שווה כמעט למובא לעיל על פי מקור ב, עד 'ותקוממו מהירסותיו' (הנוסח בכתב־יד ט"ש: מהפיכותיו); מכאן ואילך המשך התפילה כך הוא:⁷¹

וקיים אשר הבטחת לכן כה אמר יי שבתי לירושלים ברחמים ביתי יבנה בה נאם יי צבאות וקו [ינטה על ירושלים] (זכריה א, טז). יהי רצון מלפניך יי אלהינו [ואלהי אבותינו שתבנה ירושלים] עיר קדשך בימינו ותכונן ציון משכן [כבודך ותשכלל]

68 מובן שהמסורת ידעה בדיוק את מקומם של השערים בחומות הקיימות, גם אם לא היו שם שערים אמיתיים. הצליין היהודי יכול היה לומר תפילות על 'שערים' שלא היו קיימים במציאות, ולהתעלם משערים אמיתיים, שונים מהם.

69 נראה לי שראיתי את הנוסח הזה מודפס באחד המקומות על־פי כתב־יד זה, אבל מקור הפרסום נעלם ממני בינתיים.

70 לפני הנוסח מועתק שם סיומה של תפילה שעיקר תוכנה בקשת מחילה על העוונות. הקטע קרוע ובחלקו קשה לפענח, ואין שם זכר גלוי לעלייה לרגל או לבית המקדש. נראה לי שאין הטקסט הזה שייך להקשר שלנו. אבל אפשר שגם הוא תפילה לעולי רגלים, שנחתמה בלשונות של וידוי (ראה לעיל, הערה 24). סופה של התפילה (כנראה) בברכה: '[ברוך] אתה יי שומע שועת אבינו וקרוב [...] חטאות ידידי ועושה רצון יראי' (השווה לעיל, הערה 24: 'שומיע תפילת יראי'). אחר־כך כתוב: '[ברוך יי] לעולם אמן ואמן. ימלוך יי לעולם.

71 על מקור ההשלמות ראה להלן, בסמוך.

אשיותיה בספירים ותיסד (חומותיך) [חומותיה] [באבני פוך], תרכיץ שימשותיה בכדוך, תיפה שענריה באבני אקדח, תקומם חרבותיה באבני חפץ, [תקבוץ] פזוריה, ותכנס נדווחיה, ותעורר ישיניה, [ותחיה] מיתיה, ותקים רדומיה, ותקיץ ישיני עפר[ותיה], ותשיש כוהניה, ותשמח משרתיה ו[...], ותרנן משורריה, ותפתח שעריה, ותצלה אבליה, ותחדה קהליה, כאשר אמרת שנישו את ירושלים וגילו בה כל אוהביה שישו אתה משוש [כל המתאבלים עליה] [ישעיהו סו, י].

כתב־היד נפסק כאן.

נוסח מורחב זה של תפילת בית המקדש בא, כמעט כלשונו ממש, בסידור הקראים בימינו, והעובדה הזאת מעידה על המשך המנהג של עלייה לרגל (ובוודאי גם של סיבוב השערים) אצל הקראים, לאורך כל השנים בימי־הביניים. בסידור הקראים, דפוס וילנא תר"נ, שנדפס מחדש ברמלה בשנת תשכ"ד ובמהדורות נוספות, בכרך ד, עמ' 247 ואילך, בא מדור מיוחד שכותרתו 'תפלה להולך לירושלים', ושם תיאור מרהיב של הטקסים שנערכו מלפנים לכבוד היוצאים מקהילותיהם לקיים נדר של עלייה לרגל לירושלים. עורך הסידור מעיר בפתח החטיבה:

ראיתי לכתוב הנה קצת תפלות ובקשות ומזמורים וענינים הראויים והנאותים לקרא אתם האנשים יחידי סגלות, השרידים אשר ה' קורא, הכספים והמשתוקקים ללכת לירושלים עיר הקדש.

ויש שם אריכות דברים בשבח ירושלים ובשבח העולים לרגל. אחר־כך הוא אומר:

כשיצא האיש החשק מביתו לשום לדרך פעמיו, מתחברים עמו כל הקהל ומברכים אתו ועושים לויה, ומאשרים⁷² אותו, וקראים מזמורים לאשר אותו האיש ולפי העת מזמורים המחברים לכבוד המקום המבחר ירושלם עיר הקדש תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן.

אחר כך הוא מציין את 'המזמורים הנאותים לאשור האיש הנדרן' (שישה־עשר מזמורים). ואחר־כך: 'ואלו המזמורים הנאותים לאשור המקום המקדש' (חמישה־עשר מזמורים). בסוף הרשימה נאמר:

ואחר קריאת אלו המזמורים הולכים הקהל לביתם, והוא ישים פניו ועיניו ולבו כנגד המקום אשר נשבע לה' נדר לאביר יעקב. וכשיתקרב לירושלם כשעור שיכיר איש את רעהו, יקרע בגדיו ויספד כמספד על יחיד, והמר עליה כהמר על בכור, כדי שידעו היותו מתאבל ואונן על ירושלם. ואמר אוי לעינים שכך ראות. ויתחיל לקונן.

72 משבחים ומהללים אותו.

אחרי זה מועתק שם פרק א ממגילת איכה, וסוף פרק ה. אחרי 'השיבנו' וכו' נאמר: 'וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו. ברוך יי לעולם אמן ואמן'.⁷³ ולאחריו:

ו'כשתכנס בשער ירושלם תאמר: אלהים באו גוים בנחלתך (וכו'); תה' עט) עד סוף המזמור. כשתעמוד כנגד כהל מערבי תקונן: זכר יי מה היה לנו (וכו'), איכה (ה) ומזמור אלהים באו גוים בנחלתך (תהילים עט) כל המזמור. ואחרי תתפלל זאת התפלה במקום בית המקדש.

כאן מועתקת התפילה 'מודים אנחנו לך' בנוסחה המורחב, אבל סיומה שם הוא: 'תנחם בניה תרחם דורשיה אל תזנחם. ברוך אתה יי שומע תפלה'. לשון התפילה קרובה למה שמועתק בכתב־יד ט"ש 209.74 עד כדי כך, שיכולנו להשלים על פיה את הנוסח הלקוי של הגניזה. בסידור הקראי אין זה סוף הטקס, ויש שם עוד אמירות וליקוטי פסוקים ואף פיוטים, ובתוך אלה גם נוסח, אמנם מורחב קצת, של 'רחם יי אלהינו', שמצאנוהו צמוד אל תפילת בית המקדש במקור ב, כלשונו (הארץ-ישראלית).⁷⁴ מסתבר שמנהג העלייה לרגל היה משותף, בכמה מפרטיו העיקריים, לרבניים ולקראים בימ־הביניים: אף-על-פי שאין בידינו לקבוע את מוצאם של כתבי־היד הקדומים ולומר בהם בוודאות שהם רבניים או קראיים — אין ספק שמקור ב, מקור ה, וגם מקור א רבניים הם.⁷⁵ יש להניח שהמנהג הגיע אל הרבניים והקראיים כאחד ממורשתם של אבלי ציון הקדומים.⁷⁶ ממקור קראי נתגלגל לידינו גם נוסח אחר, אישי יותר, של תפילת בית המקדש. תפילה זו העתיק למעני ידידי ל' וילסקר ע"ה, איש לנינגרד לשעבר, חוקר רב פעלים ורב

73 השווה לזה את לשונות הווידוי בנוסחי הסיכוב, ואת המקרא 'ברוך יי לעולם אמן ואמן', החותם תכופות את הפסקאות במקורות שנסקרו לעיל. אגב, המקרא שגור ביותר גם בחיתומן של פסקאות תפילה קראיות (שרובן, כידוע, צורות של פסוקים).

74 ראה שם, עמ' 251. אחר־כך באים שם פיוטים ואמירות על קבר שמואל הנביא (עמ' 254 אילך), ואחר־כך (עמ' 258 ואילך) פיוט יפה על מערת המכפלה. בסוף החטיבה נאמר: 'תמו תפלות ירושלים' (עמ' 259).

75 מקור ב הוא רבני מפני שהוא חלק מסידור ארץ-ישראל שדובר בו לעיל. למקור ה ראה לעיל, הערה 12; מקור א מביא בפתיחתו פיוט הידוע לנו מסידור ארם צובא (ראה לעיל, הערה 17).

76 החומר הידוע לנו עד כה אינו מאפשר לקבוע את מוצא המנהג במקורו, אם הוא קראי או רבני. העובדה שרוב האמירות שעלו לפנינו בהקשר הזה פסוקי מקרא הן, מטה את הכף לכיוון הקראי. אמנם יש בטקסטים הללו גם פסקאות תפילה רבניות (נוסח תפילת 'רחם', ברכה מברכות ההפטר, ופסקה מברכת הזכרונות של ראשי שנים) וכן קצת קטעי פיוט (כגון 'האדרת והאמונה' והרהיט שלאחריו), אבל אין אנו יודעים פסקאות אלו אימתי חדרו אל סדר האמירות. השאלה באיזו מידה נמנעו הקראים הקדומים מן השימוש בפסקאות תפילה רבניות בהקשרים לא ליטורגיים, גם היא שאלה שאין לנו עליה לפי שעה תשובה בדוקה. ומכל מקום, המנהג הקראי המאוחר לא מנע עצמו מזה, וכבר ציינו שנוסח 'רחם' השגור מובא בסידור הקראי בהקשר שאנו עומדים בו. באותו הקשר באה שם (עמ' 250) גם תפילת 'אלהינו ואלהי אבותינו מלך רחמן רחם עלינו', הכלולה בתפילות שלנו בעמידות המוסף של שלוש רגלים. גם קטע זה בא שם כלשונו ובשלמותו, ורק בסופו נוספה עליו לשון זו: 'ועתה בעונותינו הרבים שבתה העבודה במקדש ולא נשאר לנו רק דבר שפתינו, ככתוב קחו עמכם דברים'.

הישגים בשדה השירה העברית בימי הביניים. הוא העתיקה מכתב-יד מופלא שמצאו באחד מן האוספים של פטרסבורג, לפי הנראה, האוסף הראשון ע"ש פירקוביץ. כתב היד, שוילסקר לא ציין את מספרו, הוא אוסף גדול של וידוים, פיוטים ובקשות, מסודרים, למרבה הפלא, לפי אותיות האלפבית של כותרותיהם או של מחבריהם. אחרי הקטעים המסודרים כך בא"ב (מספרם 52, כי לקצת אותיות מובאים כמה קטעים), באה שם עוד סדרה ארוכה של 'תחינות', לכאורה בלא סדר. מספר הקטעים בקובץ הוא כנראה 105; בתוך אלה יש שפע בקשות ארוכות, בנוסח 'כתר מלכות' של רשב"ג. בין המחברים, שמספרם הכולל 41, רבים מגדולי המשוררים הידועים, ובתוכם רב סעדיה גאון (הנקרא גם 'פיומי'), ר' דוד (בן) הנשיא, ר' שלמה אבן גבירול, ר' בחי אבן בקודה, ר' יהודה הלוי, ר' אברהם אבן עזרא ור' יהודה אלחריזי, ר' משה בר חיה, ר' אלעזר ('החזן') בן יעקב הבבלי ועוד, אבל ברור שרבים מן הקטעים המיוחסים להם אינם שלהם. בין המחברים יש גם שמות דמיוניים כגון אליהו הנביא, רבן גמליאל, הלל הזקן וזכריאל בן חסדיאל (!), אבל באים שם גם שמותיהם של פייטנים קראים ידועים, כגון ר' טוביה בן משה, ר' שבתי הרופא ור' מבורך בן נתן הלוי. עורך הקובץ הביא גם דברים משלו ומשל בני משפחתו, ומזה אנו יודעים ששם אביו היה יאשיהו ברכי אליהו, ושם דודו, אחי אביו, משה. לא הצלחתי לזהות את המחברים האלה. מכל מקום, באות למ"ד מובאות שם שתי תפילות 'לבית המקדש', השנייה בהן היא, על-פי התחלתה, 'מודים אנחנו לך יי אלהינו'⁷⁷ שכבר דנו בה לעיל. הראשונה, לשונה כך:

אות למד תפלה לבית המקדש

מודה אני לפניך יי אלהי שנתת לי חיים וחננתני בהם, ונתת לי כח, וזכיתני לעלות ולראות בבית מקדשך הקדוש אשר מחכים לראות בנינו כל עמך בית ישראל, ויקוו לעלות אליו ולהסתופף בצל חומותיו ולהתאבק באפרו. ואני עבדך בן אמתך זכיתני אשר חכיתי, וראיתי אשר קויתי, וזכיתי לעמוד ולהתיצב [ב]היכל קדשך. ואף על פי שהוא שומם, הוא משוכלל (במקדשך) [בקדושתך] ומהולל בשכינתך. ואם טמאוהו גוים בתועבותם וטנפוהו בנאצותם, הנה הוא טהור בהסגילך אותו מכל המקומות. ואם רחקת אותו מכל המכונות — הנה הבטחתנו לקרב להשיב ולשוב. יהי רצון מלפניך יי אלהי ואלהי אבותי להיותי מן הזוכים לראות הבטחותיך ולחזות נעימותיך ולהתקיים בימי נחמותיך (למעל) [למען] אראהו בני ומשוכלל, הדור ומהולל תמיד, [כ]אשר ראיתיו היום מחולל. ותאסוף נדוחי עמך, ותקבץ נפוצים, למען ישיגו חפציהם ויעלו כלם אל המקום הזה אשר הוא מבחר העולם, סגלת המקומות, חמדת הנפשות, מקודש מכל הקדושות, ותשרה שכינתך בו, וירד חזיונך על הנביאים כאשר הבטחת, ותמהר כל אלה ולא תאחר, כי ידעת דלותנו ועניינו (ודלותנו). ואתה ברחמך הצילנו והוציאנו ממצוקותינו, ונהיה כלנו סגלה במקדשך ובה[ן] כלך, ויעמדו הכהנים המקדשים לשרת, והלויים

על דוכנם לעבוד עבודתם, וקרבנות במשמרותם, וכל עמך על מכוונתם ונהיה כבראשונה. ותתן בלבנו יראתך ותדבקנו באהבתך, כי זאת שמחתנו ורצון לבבינו. ואני עבדך אזכה ברוב חסדך לראות כל אלה ולחזותם, כי תחיינו ותחלימנו ונשאנו וגם תשלימנו, ועל יבשו בי קוֹיךָ יי אלהים צבאות אל יכלמו בי מִ{בַּקִּשִׁיךְ} אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, כאשר אמרת וידעת כי אני יי אלהים אשר לא יבושו קוֹי (ישעיהו מט, כג) וכן עשה עמי חסד ומלא משאלות לבבי במהרה ובזמן קריב ואמרו אמן.

יש להניח שתפילות נוספות מסוג זה נחבאות עדיין בכתבי־יד קדומים, רבניים וקראיים כאחד, שידי החוקרים טרם השיגו אותם. גם המנהג שבדקנוהו לפרטיו במאמר הזה ודאי מתועד במקורות נוספים בקטעי הגניזה שטרם נסקרו, ויש לקוות שגם אלה יעלו לפנינו בקרוב וישלימו את הפסיפס ששחזרנו, בנתונים ובבטחונות שעוד חסרים בו. או אז יתחדדו לנגד עינינו גם המסקנות הנרמזות מן הממצאים שהעלינו, ונכיר בפרוטרוט ראוי הן את הווייתם של ירושלים בימי קדם, והן את הווייתם, בעיר עצמה ובזיקה אליה, של אבותינו הקדמונים נוחי נפש.